

Godina 44/2025

Broj 1–2

**Zbornik
Instituta za
kriminološka i
sociološka istraživanja**

Za izdavača
Dr Ivana Stevanović

E-mail: krinstitut@gmail.com

Štampa
Birograf Comp d.o.o. Beograd

Tiraž 150

Izdavač

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu

ISSN: 0350-2694

UDK: 343

Glavna i odgovorna urednica

Milena Milićević, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Urednica

Ljeposava Ilijić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Uređivački odbor

Đurađ Stakić, Human Development and Family Studies Pennsylvania State University, SAD
Goran Nedović, Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Srbija
Gorazd Meško, Fakultet bezbednosnih studija Univerziteta u Ljubljani, Slovenija
Hajdana Glomazić, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija
Janko Mededović, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija
Jelena Želeskov Đorić, American University of Cyprus, Kipar
Ljubiša Bojić, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Srbija
Maja Savić, Univerzitet u Beogradu, Filološki fakultet, Srbija
Marc Cools, Department of Criminology, Ghent University, Belgium
Marina Kovačević Lepojević, Institut za pedagoška istraživanja, Srbija
Milana Ljubičić, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Srbija
Nebojša Macanović, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci, Bosna i Hercegovina
Olivera Pavićević, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija
Reuben Jonathan Miller, School of Social Work Michigan, SAD
Sanja Čopić, Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Srbija
Siniša Kušić, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Hrvatska
Sofija Vrcelj, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Hrvatska
Zorica Milošević, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Srbija

Sekretarka redakcije

Aleksandra Marković, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Srbija

Tehnička sekretarka

Svetlana Pavlović, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Grafički i statistički urednik

Nikola Drndarević, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Koordinatorica za društvene mreže

Teodora Gojković, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Srbija

Kompjuterska obrada teksta

Milena Milićević

Zbornik Instituta je naučni časopis Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja koji se publikuje od 1972. godine dva puta godišnje sa manjim prekidima, a od 2016. godine izlazi tri puta godišnje. Časopis je tematski otvoren za različite naučne oblasti u skladu sa politikom izdavača: kriminologija, sociologija, psihologija, penološka andragogija, viktimologija, socijalna patologija, specijalna edukacija i dr. Uređivačku politiku Zbornika vode uredništvo i redakcija. Časopis primenjuje dvostrano anonimno recenziranje.

Publisher

Institute of Criminological and Sociological Research in Belgrade

ISSN: 0350-2694

UDK: 343

Editor-in-Chief

Milena Milićević, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Editor

Ljeposava Ilijić, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Editorial Board

Đurađ Stakić, Human Development and Family Studies Pennsylvania State University, USA

Goran Nedović, University of Belgrade, Faculty of Special Education and Rehabilitation, Serbia

Gorazd Meško, Faculty of Security Studies, University of Ljubljana, Slovenia

Hajdana Glomazić, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Janko Mededović, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Jelena Želeskov Đorić, American University of Cyprus, Cyprus

Ljubiša Bojić, Institute for Philosophy and Social Theory, Serbia

Maja Savić, University of Belgrade, Faculty of Philology, Serbia

Marc Cools, Department of Criminology, Ghent University, Belgium

Marina Kovačević Lepojević, Institute for Educational Research, Serbia

Milana Ljubičić, University of Belgrade Faculty of Philosophy, Serbia

Nebojša Macanović, Faculty of Political Sciences University of Banja Luka, Bosnia and Herzegovina

Olivera Pavićević, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Reuben Jonathan Miller, School of Social Work Michigan, USA

Sanja Čopić, University of Belgrade, Faculty of Special education and Rehabilitation, Serbia

Siniša Kušić, Faculty of Humanities and Social Sciences University of Rijeka, Croatia

Sofija Vrcelj, Faculty of Humanities and Social Sciences University of Rijeka, Croatia

Zorica Milošević, University of Belgrade Faculty of Philosophy, Serbia

Secretary of the Redaction

Aleksandra Marković, Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia

Technical Secretary

Svetlana Pavlović, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Graphical and Statistical Editor

Nikola Drndarević, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Social Media Coordinator

Teodora Gojković, Institute of Criminological and Sociological Research, Serbia

Computer Typesetting

Milena Milićević

The Journal is a scientific journal of the Institute of Criminological and Sociological Research, published twice a year since 1972 with minor interruptions and three times a year since 2016. The Journal welcomes submissions from various scientific fields, including criminology, sociology, psychology, penological andragogy, victimology, social pathology, and special education, following the publisher's policy. The Editorial Policy of the Journal is managed by the Editorial Board and Redaction. The Journal uses double-blind peer review.

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja (IKSI)
Godina 44 / Broj 1–2 / 2025

S A D R Ź A J

Andrea Topolić & Vera Petrović DISCIPLINSKI PRESTUPI OSUĐENIH NA DUGE ZATVORSKE KAZNE	1
Aleksandra Marković UPOREDNA ANALIZA IDEOLOŠKO-POLITIČKE ORIJENTACIJE PREKARIJATA U SRBIJI, NEMAČKOJ I HRVATSKOJ	17
Miona Vasić ZAŠTITA DECE OD NASILJA U SISTEMU SOCIJALNE ZAŠTITE: ANALIZA NORMATIVNOG OKVIRA	53
Joana Kosho SOLIDARNOST I MIGRANTSKA KRIZA U EVROPSKOJ UNIJI; RAMA–MELONI PAKT KROZ MEDIJSKU PRIZMU	73
Lena Bogdanović RADIKALNA DRUGOST I GLOBALNA SOLIDARNOST: INTEGRISANJE LGBTQ+ ISKUSTAVA U OKVIRE ŠIRE BORBE ZA PRAVDU	89
Aleksandar Stevanović GOVOR MRŽNJE I POLITIČKI DISKURS U ZEMLJAMA BIVŠE JUGOSLAVIJE: KOMPARATIVNA PRAVNA ANALIZA	109
Svetlana Pavlović PRIKAZ KNJIGE „Evoluciona bihejvioralna ekologija i psihopatija“	139

Journal of the Institute of Criminological and Sociological Research (IKSI)

Volumen 44 / Number 1–2 / 2025

CONTENT

Andrea Topolić & Vera Petrović DISCIPLINARY OFFENSES OF INMATES SERVING LONG-TERM SENTENCES	1
Aleksandra Marković COMPARATIVE ANALYSIS OF THE IDEOLOGICAL AND POLITICAL ORIENTATIONS OF THE PRECARIAT IN SERBIA, GERMANY, AND CROATIA	17
Miona Vasić PROTECTION OF CHILDREN FROM VIOLENCE IN THE SOCIAL PROTECTION SYSTEM: ANALYSIS OF THE NORMATIVE FRAMEWORK	53
Joana Kosho SOLIDARITY AND THE EU MIGRATION CRISIS; RAMA-MELONI PACT THROUGH THE MEDIA LENS	73
Lena Bogdanović RADICAL OTHERNESS AND GLOBAL SOLIDARITY: INTEGRATING LGBTQ+ EXPERIENCES INTO BROADER STRUGGLES FOR JUSTICE	89
Aleksandar Stevanović HATE SPEECH AND POLITICAL DISCOURSE IN THE COUNTRIES OF THE FORMER YUGOSLAVIA: A COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS	109
Svetlana Pavlović BOOK REVIEW “Evolutionary Behavioral Ecology and Psychopathy”	139

Disciplinski prestupi osuđenih na duge zatvorske kazne*

Andrea Topolić¹ & Vera Petrović²

Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu
edukaciju i rehabilitaciju, Beograd, Srbija

Uvod: Zatvori predstavljaju visokostrukturirane ustanove u pogledu održavanja reda i bezbednosti. Glavni cilj izvršenja zatvorske kazne je uticanje na osuđene da se uključe u životne tokove nakon izvršenja zatvorske kazne, te da u budućnosti ne vrše krivična dela. Kako se određen broj osuđenih u zatvorima ne pridržava pravila ponašanja i krši disciplinu, u pogledu održavanja reda i bezbednosti i tretmanskog delovanja, pored mnogobrojnih aktivnosti koristi se i disciplinsko kažnjavanje. *Cilj:* Istraživanje ima za cilj ispitivanje povezanosti sociodemografskih, kriminoloških i penoloških karakteristika osuđenih na dugovremene kazne zatvora sa vršenjem disciplinskih prestupa. *Metode:* Uzorkom je obuhvaćeno 131 osuđeno lice iz Kazneno-popravnog zavoda u Beogradu. Dužina izrečene kazne je od pet do 40 godina ($M = 24.18$; $SD = 10.40$) i jedan osuđeni se nalazio na izvršenju kazne doživotnog zatvora. Godine starosti osuđenih su od 23 do 71 ($M = 42.70$; $SD = 9.30$). U ispitivanom uzorku je bilo 64.9% ispitanika koji su ranije osuđivani, a broj ranijih osuda je od nula do 11 ($M = 2.18$; $SD = 2.61$). Podaci su prikupljeni analizom službene dokumentacije. *Rezultati:* Dobijeni nalazi pokazuju da postoje razlike između osuđenih koji vrše i koji ne vrše disciplinske prestupe u pogledu godina starosti, nivoa obrazovanja, vrste izvršenog krivičnog dela, dužine izrečene kazne, utvrđenog rizika od recidivizma i učestvovanja u tretmanu. *Zaključak:* Dobijeni rezultati mogu biti od značaja u pogledu koncipiranja penalnog tretmana koji odgovara individualnim karakteristikama osuđenih, a sve to u

* Rad predstavlja deo master rada: Topolić, A. (2022). *Dugovremene kazne i disciplinski prestupi* [Master rad, Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju]. Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.

Korespondencija: verapetrovic@fasper.bg.ac.rs, verapetrovic0101@gmail.com

¹ Master defektolog.

² ORCID <https://orcid.org/0000-0002-6652-5198>

cilju uticanja na smanjenje nedoličnog ponašanja tokom izvršenja kazne. Dodatno, dobijeni nalazi ukazuju na značaj razvijanja i održavanja motivacije osuđenih da učestvuju u tretmanskim aktivnostima tokom izvršenja kazne.

KLJUČNE REČI: disciplinski prestupi / duge kazne zatvora / karakteristike osuđenih

Uvod

Bez obzira da li se radi o kratkim ili dugim kaznama zatvora, njihovo izvršenje je zakonskim i podzakonskim aktima potpuno normativno regulisano. Ova normativna regulisanost zatvorskog života proizilazi iz potrebe da se u penalnim ustanovama održi red i bezbednost, te da se stvore uslovi koji će omogućiti primenu tretmana koji će u krajnjem doprineti redukciji kriminalnog recidivizma (Ilijić & Jovanić, 2014). U članu 43 Zakona o izvršenju krivičnih sankcija (2019) ističe se da je svrha izvršenja kazne zatvora da primenom odgovarajućih programa postupanja osuđeni, u toku izvršenja kazne, usvoji društveno prihvatljive norme i vrednosti u cilju lakšeg uključivanja u uslove života nakon izvršenja kazne kako ubuduće ne bi vršio krivična dela.

Ono što se od osuđenih očekuje jeste da u uslovima izolacije i prinude nemaju otpore prema nastojanjima društva da ih istovremeno kazni i promeni u osobe koje više neće vršiti krivična dela (Jovanić, 2014). U tom smislu, održavanje bezbednosti u zatvorima je pretpostavka od vitalnog značaja (Pavlović et al., 2016). Milić (2017) ističe da se disciplina u zatvoru postiže regulisanjem svih pravila života osuđenih. Propisano je gde se i koliko spava, šta se jede, obuva i oblači, kada se obavljaju određene aktivnosti (Santos, 1995, citirano kod Ilijić i Jovanić, 2014). Ukoliko osuđeni ne poštuje pravila ponašanja u zatvoru i ne postupa po nalogu službenih lica, govorimo o postojanju disciplinskog prestupa za koji će se izreći odgovarajuća disciplinska mera. Kroz članove 157 i 158 Zakona o izvršenju krivičnih sankcija (2019) taksativno su navedeni lakši i teži disciplinski prestupi. Za učinjene disciplinske presteupe osuđenom se može izreći neka od disciplinskih mera (ukor, ograničenje ili zabrana primanja paketa do tri meseca, oduzimanje dodeljenih proširenih prava i pogodnosti, ograničenje ili zabrane raspolaganja novcem u zavodu do tri meseca ili upućivanja u samicu) koje su propisane članom 159 Zakona o izvršenju krivičnih sankcija (2019).

Pošto je nesporna činjenica da pojedini osuđeni krše disciplinu više od drugih, važno je da se utvrdi koje karakteristike osuđenih utiču na vršenje disciplinskih prestupa. Takva saznanja su od koristi jer nam mogu dati smernice na koje osuđene u procesu penalnog tretmana treba obratiti posebnu pažnju, kako bi se njihovo ponašanje što je više moguće uskladilo sa pravilima zatvora. Značaj proučavanja faktora koji su povezani sa vršenjem disciplinskih prestupa proizilazi i iz rezultata mnogobrojnih istraživanja kojima je detektovana povezanost nedoličnog ponašanja u zatvoru sa recidivizmom nakon otpusta. Istraživanjem koje je realizovano na Floridi je ustanovljeno da postoji veća verovatnoća da osuđeni koji su se neadekvatno ponašali u zatvoru recidiviraju (Cochran et al., 2014). Jednim istraživanjem koje je realizovano u Španiji ukazano je da nedolično ponašanje u zatvoru značajno predviđa ponavljanje krivičnog dela (Rodríguez-Menés et al., 2022). Imajući u vidu činjenicu da je nedolično ponašanje osuđenih povezano sa vršenjem krivičnih dela nakon otpusta, kao opravdana se nameće potreba da se utvrdi koji faktori doprinose vršenju disciplinskih prestupa, kako bi se njihovo delovanje smanjilo na najmanju moguću meru, odnosno kako bi se na te osuđene u procesu penalnog tretmana obratila posebna pažnja.

Izučavanje faktora rizika koji utiču na vršenje disciplinskih prestupa tokom izvršenja zatvorske kazne je predmet interesovanja većeg broja autora. Metaanalizom (Gonçalves et al., 2014) sedamdeset pet studija objavljenih u periodu od 1990. do 1996. godine prediktori vršenja disciplinskih prestupa u zatvoru podeljeni su na lične (sociodemografske, kliničke i kriminološke) i kontekstualne. Što se tiče sociodemografskih karakteristika mnogobrojni autori su detektovali značajan uticaj starosti, te navode da su mlađi osuđeni skloniji vršenju disciplinskih prestupa od starijih (Allen & Bench, 2003; Cuuningham et al., 2011; Gendreau et al., 1997; Gonçalves et al., 2014; Schenk & Fremouw, 2012). S druge strane, istraživanje rađeno u našoj državi (Pavlović et al., 2018) u Okružnom zatvoru u Novom Sadu na uzorku od 109 osuđenih, pokazuje da ne postoji značajna povezanost godina starosti i vršenja disciplinskih prestupa. Kod osuđenih koji imaju viši nivo obrazovanja postoji manja verovatnoća ispoljavanja nedoličnog ponašanja u zatvoru (Gonçalves et al., 2014). Povezanost nivoa obrazovanja i vršenja disciplinskih prestupa je ustanovljena i u studiji Kaningema i saradnika (Cunninghem et al., 2011), te se ističe postojanje recipročnog odnosa između nivoa obrazovanja i vršenja disciplinskih prestupa.

Što se tiče kriminoloških i penoloških karakteristika (Gonçalves et al., 2014) prethodno kršenje zatvorskih pravila pokazalo se kao najsnažniji prediktor vršenja disciplinskih prestupa u zatvoru. Autori su takođe utvrdili da kod osuđenih kojima je utvrđen visok nivo rizika od recidivizma postoji veća verovatnoća vršenja disciplinskih prestupa. Pored toga, kriminalna istorija, mlađi uzrast tokom prvog hapšenja, prethodno izvršenje kazne zatvora i vršenje krivičnih dela imovinskog karaktera imali su umerene efekte na vršenje disciplinskih prestupa, dok su pripadnost bandi, istorija nasilničkog ponašanja, duže kazne i krivična dela u vezi droge bili slabi prediktori nedoličnog ponašanja u zatvoru. Brojni autori takođe su proučavali povezanost dužine kazne i vrste izvršenog krivičnog dela sa vršenjem disciplinskih prestupa. Kada govorimo o dužini izrečene kazne, Kazemian i Travis (Kazemian & Travis, 2015) ističu da osuđeni na duge kazne ne moraju nužno predstavljati pretnju po bezbednost u zatvoru. Studija Kaningema i saradnika (Cunningham et al., 2011) pokazuje da je stopa nasilja u zatvoru niža kod osuđenih na duge kazne u poređenju sa osuđenima na kratke kazne zatvora.

Što se tiče vrste izvršenog krivičnog dela, nalazi istraživača nisu konzistentni. Neke studije pokazuju da na godišnjem nivou duplo više disciplinskih prestupa izvrše osuđeni za imovinska dela od onih koji su počinili ubistvo (Stephan, 1989, cititano kod Cunningham & Sorensen, 2006), dok se u okviru drugih ističe da su izvršioci nasilnih delikata češće umešani u napade na druge osuđene (Wooldredge, 1991, citirano kod Cunningham & Sorensen, 2006). Sorensen i Kaningem (Sorensen & Cunningham, 2010) su 2003. godine izvršili istraživanje u zatvoru na Floridi na uzorku od 51.527 osuđenih muškog i ženskog pola, od kojih je njih 9.586 izvršilo neki oblik ubistva. Rezultati su pokazali da osuđeni za krivično delo ubistva imaju 8.5% manje šanse da počinie nasilni delikt u odnosu na drugu grupu osuđenih. Naime, počinioeci imovinskih delikata i osuđeni zbog zloupotrebe narkotika i remećenja javnog reda i mira imaju veću verovatnoću da budu uključeni u nasilne akte od osuđenih za krivično delo ubistva. Studija Kaningema i saradnika (Cunningham et al., 2011) pokazuje da su izvršioci krivičnog dela ubistva disproporcionalno zastupljeni u zatvorskim napadima i počinjenim ubistvima u teksaskim zatvorima, kao i u uzorku osuđenih koji su činili ozbiljne napade na osoblje zatvora. S druge strane, rezultati istraživanja Pavlovića i saradnika (2018) pokazuju da ne postoji značajna veza između nasilnih krivičnih dela za koja su osuđeni na izvršenje kazne i vršenja disciplinskih prestupa.

Cilj

Ovo istraživanje ima za cilj ispitivanje povezanosti sociodemografskih, kriminoloških i penoloških karakteristika osuđenih na dugovremene kazne zatvora sa vršenjem disciplinskih prestupa. Opređenje za izučavanje vršenja disciplinskih prestupa osuđenih na duge kazne zatvora leži u činjenici da pojedini autori (Ilić & Jovanić, 2011) ističu da se u slučaju dugih kazni, odnosno doživotnog zatvora, osuđeni vremenom navikavaju na život u totalitarnoj ustanovi jer prizonizacija zauzima mesto procesu resocijalizacije. Kako ova grupa osuđenih duži vremenski period boravi u zatvoru, važno je utvrditi koji faktori utiču na vršenje disciplinskih prestupa, te u tom smislu na određene grupacije osuđenih prema kriminoloških, penološkim i sociodemografskim karakteristikama obratiti posebnu pažnju u procesu penalnog tretmana.

Metode

Istraživanje je realizovano na uzorku od 131 osuđenog lica iz Kazneno-popravnog zavoda u Beogradu. Svi osuđeni koji su uključeni u uzorak su, do trenutka realizovanja istraživanja, boravili u zatvoru najmanje godinu dana. Dužina izrečene kazne je od pet do 40 godina ($M = 24.18$; $SD = 10.40$), dok se jedan osuđeni nalazio na izvršenju kazne doživotnog zatvora. Godine starosti osuđenih su se kretale od 23 do 71 ($M = 42.70$; $SD = 9.30$). U ispitivanom uzorku je 64.9% ispitanika koji su ranije osuđivani, a broj ranijih osuda se kretao od nula do 11 ($M = 2.18$; $SD = 2.61$).

Istraživanje je realizovano nakon dobijanja saglasnosti Ministarstva pravde Republike Srbije – Uprave za izvršenje krivičnih sankcija. Podaci su prikupljeni tokom aprila meseca 2022. godine. Za prikupljanje podataka je korišćena analiza službene dokumentacije.

Podaci su obrađeni u statističkom paketu SPSS ver. 26 for Windows. Za obradu podataka su korišćene mere deskriptivne statistike i to: frekvencije, procenti, aritmetičke sredine i standardne devijacije, *t*-test za nezavisne uzorke i bivarijatni hi kvadrat test.

Rezultati istraživanja

Rezultati istraživanja pokazuju da je od trenutka stupanja na izvršenje zatvorske kazne, do trenutka prikupljanja podataka nešto više od polovine ispitanika (51.9%) izvršilo jedan ili više disciplinskih prestupa. Broj izvršenih disciplinskih prestupa se kretao od nula do 16 ($M = 2.50$; $SD = 3.66$). Dodatno, broj izvršenih težih disciplinskih prestupa se kretao od nula do 15 ($M = 1.49$; $SD = 2.40$), dok je broj izvršenih lakših disciplinskih prestupa od nula do deset ($M = 1.18$; $SD = 2.04$).

U Tabeli 1 su deskriptivni podaci za osuđene koji jesu i koji nisu vršili disciplinske prestupe u odnosu na godine starosti, dužinu izrečene kazne i procenjen skor rizika od recidivizma.

Osuđeni koji jesu i koji nisu vršili disciplinske prestupe se značajno razlikuju prema godinama starosti ($t(129) = -5.67$, $p < .001$), dužini izrečene kazne ($t(129) = -7.77$, $p < .001$) i procenjenom skoru rizika od recidivizma ($t(129) = 8.94$, $p < .001$). Nalazi našeg istraživanja pokazuju da su osuđeni koji vrše disciplinske prestupe značajno mlađi, osuđeni na kraću zatvorsku kaznu, te da im je procenjen viši skor rizika od recidivizma.

Tabela 1

Deskriptivna statistika kontinuiranih varijabli

Varijabla	Da li je vršio disciplinske prestupe	M	SD	SE_M
Godine starosti	Da	38.72	8.20	0.10
	Ne	47.00	8.53	1.08
Dužina kazne	Da	18.59	9.03	1.10
	Ne	30.32	8.11	1.03
Skor rizika	Da	112.31	20.00	2.42
	Ne	80.81	20.29	2.56

U Tabeli 2 je prikaz deskriptivnih podataka za osuđene koji jesu i koji nisu vršili disciplinske prestupe u odnosu na nivo obrazovanja.

Osuđeni koji jesu i koji nisu vršili disciplinske prestupe se značajno razlikuju prema nivou obrazovanja ($\chi^2(3) = 14.56$, $p < .01$, $V = .33$). Nalazi našeg istraživanja pokazuju da osuđeni bez završene osnovne škole i sa završenom osnovnom školom značajno češće vrše disciplinske prestupe. S druge strane, kada su u pitanju osuđeni sa završenom srednjom, višom školom i fakultetom, ustanovljeno je da češće ne vrše disciplinske

prestupe. Konkretno, u navedene tri kategorije prema nivou obrazovanja oko jedne trećine ispitanika je izvršilo jedan ili više disciplinskih prestupa.

Tabela 2

Disciplinski prestupi i nivo obrazovanja

Nivo obrazovanja	Da li je vršio disciplinske prestupe				Ukupno	
	Da		Ne			
	<i>f</i>	%	<i>f</i>	%	<i>f</i>	%
Bez osnovne škole	9	64.3	5	35.7	14	100.0
Završena osnovna škola	34	70.8	14	29.2	48	100.0
Završena srednja škola	23	36.5	40	63.5	63	100.0
Završena viša škola	1	33.3	2	66.7	3	100.0
Završen fakultet	1	33.3	2	66.7	3	100.0
Ukupno	68	51.9	63	48.1	131	100.0

U Tabeli 3 sledi prikaz deskriptivnih podataka za osuđene koji jesu i koji nisu vršili disciplinske prestupe u odnosu na vrstu krivičnog dela zbog koga se nalaze u zatvoru. Za potrebe istraživanja osuđeni su podeljeni u odnosu na grupe krivičnih dela prema Krivičnom zakoniku Republike Srbije (2019). S tim u vezi, u razmatranje su uzeta krivična dela protiv života i tela (teško ubistvo, ubistvo, ubistvo u pokušaju), krivična dela protiv imovine (krađa, teška krađa, razbojništvo, prevara), krivična dela protiv polne slobode (silovanje), krivična dela protiv zdravlja ljudi (neovlašćena proizvodnja i stavljanje u promet opojnih droga) i krivična dela koja smo svrstali u kategoriju „Ostalo“ (nasilničko ponašanje i izazivanje opšte opasnosti).

Osuđeni koji jesu i koji nisu vršili disciplinske prestupe se značajno razlikuju prema vrsti izvršenog krivičnog dela ($\chi^2(4) = 25.31$, $df = 4$, $p < .001$, $V = .44$). Nalazi našeg istraživanja pokazuju da osuđeni za krivična dela protiv života i tela značajno češće ne vrše disciplinske prestupe. S druge strane, osuđeni za krivična dela protiv imovine, polne slobode i zdravlja ljudi značajno češće vrše disciplinske prestupe. U našem uzorku je jedan osuđeni koji je izvršio krivično delo nasilničko ponašanje, te je taj osuđeni vršio disciplinske prestupe. S druge strane, jedan osuđeni koji je izvršio krivično delo izazivanje opšte opasnosti nije vršio disciplinske prestupe.

Tabela 3*Disciplinski prestupi i vrsta izvršenog krivičnog dela*

Krivično delo	Da li je vršio disciplinske prestupe				Ukupno	
	Da		Ne			
	<i>f</i>	%	<i>f</i>	%	<i>f</i>	%
Krivična dela protiv života i tela	35	38.0	57	62.0	92	100.0
Krivična dela protiv imovine	25	86.2	4	13.8	29	100.0
Krivična dela protiv polne slobode	4	100.0	0	0.0	4	100.0
Krivična dela protiv zdravlja ljudi	3	75.0	1	25.0	4	100.0
Ostalo	1	50.0	1	50.0	2	100.0
Ukupno	68	51.9	63	48.1	131	100.0

U Tabeli 4 je prikaz deskriptivnih podataka za osuđene koji jesu i koji nisu vršili disciplinske prestupe u odnosu na učestvovanje u tretmanu. U grupu osuđenih koji su učestvovali u tretmanu, svrstani su osuđeni koji su učestvovali u individualnom i grupnom tretmanu, te oni koji su učestvovali u programima radnog angažovanja i obrazovnim programima.

Osuđeni koji jesu i koji nisu vršili disciplinske prestupe se značajno razlikuju u odnosu na učestvovanje u tretmanu ($\chi^2(1) = 40,83, p < .001, V = .56$). Ustanovljeno je da osuđeni koji su učestvovali u tretmanu češće ne vrše disciplinske prestupe. S druge strane, kada je u pitanju grupa koja nije učestvovala u tretmanu svega jedan osuđeni (2.8%) nije vršio disciplinske prestupe.

Tabela 4*Disciplinski prestupi i učestvovanje u tretmanu*

Učestvovanje u tretmanu	Da li je vršio disciplinske prestopu				Ukupno	
	Da		Ne			
	<i>f</i>	%	<i>f</i>	%	<i>f</i>	%
Da	33	34.7	62	65.3	95	100.0
Ne	35	97.2	1	2.8	36	100.0
Ukupno	68	51.9	63	48.1	131	100.0

Diskusija

Rezultati dobijeni sprovedenim istraživanjem pokazuju da je nešto više od polovine osuđenih (51.9%) vršilo disciplinske prestupe. Kako vršenje disciplinskih prestupa predstavlja ponašanje osuđenih koje može uticati na bezbednost u zatvorima, ali i kompromitovati efekte korektivno rehabilitacionog tretmana i uticati na recidivizam nakon otpusta, ovo je značajan nalaz koji ukazuje da je neophodno dublje izučavanje faktora koji doprinose da osuđeni krše disciplinu u zatvorima.

Nalazi do kojih smo došli u ovom istraživanju ukazuju da su osuđeni koji vrše disciplinske prestupe značajno mlađi u odnosu na osuđene koji ne vrše disciplinske prestupe. Navedeni rezultati su u saglasnosti sa nalazima brojnih drugih autora (Allen & Bench, 2003; Cunningham et al., 2011; Gendreau et al., 1997; Gonçalves et al., 2014; Schenk & Fremouw, 2012) koji takođe izveštavaju da su mlađi osuđeni skloniji vršenju disciplinskih prestupa. Kaningem i Sorensen (Cunningham & Sorensen, 2006) navode da je starost osuđenih najjači prediktor nasilničkog ponašanja u zatvorima. Pomenuti autori su utvrdili postojanje snažnog inverznog odnosa između broja godina i vršenja disciplinskih prestupa. S druge strane, istraživanje Pavlovića i saradnika (2018) pokazuje da ne postoji značajna povezanost između godina starosti i učestalosti vršenja disciplinskih prestupa. Uprkos tome, rezultati njihovog istraživanja pokazuju da najčešće vrše disciplinske prestupe osuđeni starosti od 25 do 35 (40.4%) i od 36 do 45 godina (32.1%). Dodatno, nalazi dobijeni našim istraživanjem se mogu objasniti i činjenicom da se sa porastom godina starosti osuđenih smanjuje i pretnja po društvo, te da više godina starosti pred osuđene stavlja nove izazove, koji se odnose na institucionalnu bezbednost i zdravstvene probleme (Walsh et al., 2020). Objašnjenje za dobijene nalaze može biti i činjenica da se osuđeni u odnosu na godine starosti razlikuju prema zdravstvenom statusu, stepenu doživljenog stresa, osećaju izolovanosti i strahu od viktimizacije (De Smet, 2017). Dodatno, stariji osuđeni često imaju i više zatvorske iskustva, što može biti razlog ređeg činjenja disciplinskih prestupa. Berger (2019) ističe da stariji osuđeni imaju manje buntovničke tendencije, manji pritisak sredine, viši nivo zrelosti, te da rasuđivanje, samokontrola i procena mogu biti drugačiji u odnosu na grupu mlađih osuđenih. Navedene karakteristike koje razlikuju mlađe i starije osuđene mogu biti razlog dobijenih nalaza u ovom istraživanju.

Nalazi našeg istraživanja pokazuju da osuđeni sa nižim nivoom obrazovanja češće vrše disciplinske prestupe. S tim u vezi i ranijim istraživanjima je ustanovljena veza između nivoa obrazovanja i vršenja disciplinskih prestupa. Tako se na primer u studiji Kaningema i saradnika (Cunningham et al., 2011) ističe postojanje recipročnog odnosa između nivoa obrazovanja i vršenja disciplinskih prestupa. Kaningem i Sorensen (Cunningham & Sorensen, 2006) su takođe došli do zaključka da osuđeni sa nižim obrazovanjem češće vrše disciplinski prestupe. Uzimajući u obzir ovakve rezultate istraživanja možemo reći da je obrazovanje segment na kom je potrebno raditi kako bi se smanjilo vršenje disciplinskih prestupa. S tim u vezi, član 110 Zakona o izvršenju krivičnih sankcija (2019) predviđa da osuđeni imaju pravo na osnovno i srednje obrazovanje koje se, shodno opštim propisima, organizuje u zavodu. Kako navode Ilić i Jovanić (2011) obrazovanje u zatvorskim uslovima, osim podizanja nivoa znanja, navika i veština predstavlja i izraz humanizacije izvršenja zatvorske kazne i pokušaj da se ostvare korektivni efekti na osuđene. Tako, ukoliko radimo na obrazovanju osuđenih i povećanju obima njihovog znanja, možemo očekivati da će u budućnosti manje vršiti disciplinske prestupe.

Nalazi našeg istraživanja pokazuju da osuđeni za krivična dela protiv života i tela češće ne vrše disciplinske prestupe. S druge strane, osuđeni za krivična dela protiv imovine, polne slobode i zdravlja ljudi značajno češće vrše disciplinske prestupe. U literaturi ne pronalazimo usaglašene stavove o tome da li je vrsta izvršenog krivičnog dela povezana sa vršenjem disciplinskih prestupa. Pojedini autori navode da su izvršioci nasilnih delikata češće umešani u napade na druge osuđene (Wooldredge, 1991, citirano kod Cunningham & Sorensen, 2006), dok drugi autori ističu da na godišnjem nivou duplo više disciplinskih prestupa izvrše osuđeni za imovinska dela od onih koji su počinili ubistvo (Stephan, 1989, citirano kod Cunningham & Sorensen, 2006). Studija Kaningema i saradnika (Cunningham et al., 2011) pokazuje da su izvršioci krivičnog dela ubistva disproporcionalno zastupljeni u zatvorskim napadima i počinjenim ubistvima u teksaskim zatvorima, kao i da su u uzorku osuđenih činili ozbiljne napade na osoblje zatvora. U istraživanju Pavlovića i saradnika (2018) takođe su brojniji osuđeni za nenasilna krivična dela koji vrše disciplinske prestupe. Od ukupno 109 osuđenih koji su izvršili jedan ili više disciplinskih prestupa, njih 84 izvršilo je nenasilno, a 25 nasilno krivično delo. U domenu ispitivanja povezanosti vrste krivičnog dela i vršenja disciplinskih prestupa, a u cilju razumevanja dobijenih rezultata, treba naglasiti da je naše istraživanje imalo ograničenja koja su u određenoj

meri uticala i na dobijene rezultate. To se pre svega odnosi na distribuciju ispitanika u odnosu na vrstu izvršenog krivičnog dela. Naime, nekoliko ispitanika iz uzorka osuđeno je za krivična dela u sticaju. U tom slučaju, kada je ispitanik izvršio dva ili više krivičnih dela, svrstan je u kategoriju krivičnog dela koje je najteže prema zaprećenoj kazni. Tako na primer, ukoliko je ispitanik izvršio ubistvo i krađu, svrstali smo ga u kategoriju izvršioca krivičnih dela protiv života i tela. Na ovaj način smo eventualno kompromitovali dobijene rezultate koji se odnose na pretpostavku o postojanju povezanosti vrste izvršenog krivičnog dela i vršenja disciplinskih prestupa.

Rezultati našeg istraživanja pokazuju da je dužina izrečene kazne povezana sa vršenjem disciplinskih prestupa, te da osuđeni koji čine disciplinske prestupe izvršavaju kraće zatvorske kazne. U smislu dužine izrečene kazne vredno je napomenuti da su naš uzorak činila 62 osuđena na najdužu vremensku kaznu, odnosno kaznu od trideset do četrdeset godina, te da 75.8% osuđenih iz ove kategorije nisu izvršili ni jedan disciplinski prestup. S druge strane, od ukupno 33 ispitanika osuđenih na kaznu zatvora od pet do petnaest godina, svega 9.1% njih nije vršilo disciplinske prestupe. Smatramo da je, kada govorimo o dužini izrečene kazne i vršenju disciplinskih prestupa, neophodno uzeti u obzir i prirodu izvršenog krivičnog dela. Naime, u našem istraživanju većina osuđenih na kaznu zatvora od trideset do četrdeset godina su izvršioci krivičnog dela protiv života i tela, konkretno teškog ubistva. S druge strane, u kategoriji osuđenih od pet do petnaest godina zatvora razlikujemo izvršioce različitih krivičnih dela (npr. protiv imovine, polne slobode i protiv života i tela). Dodatno, dobijeni nalazi se mogu objasniti i činjenicom da su osuđeni na duže zatvorske kazne možda manje spremni da vrše disciplinske prestupe, jer su svesni da će na duži vremenski period biti uskraćeni za određene privilegije koje bi dobili ukoliko ne vrše disciplinske prestupe. Pored toga, moramo imati u vidu i činjenicu da su osuđeni na duže zatvorske kazne, po pravilu i pod strožim nadzorom u zatvoru, te da su njihove mogućnosti za izvršenje disciplinskih prestupa u tom smislu više limitirane. U saglasnosti na našim nalazima je tvrdnja Kazemiana i Travisa (Kazemian & Travis, 2015) koji navode da osuđeni na najduže kazne ne predstavljaju nužno pretnju po bezbednost u zatvoru. Studija Kaningema i saradnika (Cunninghem et al., 2011) pokazuje da je stopa nasilja u zatvoru niža kod osuđenih na dugovremene kazne. Istraživanje Kaningema i Sorensena (Cunningham & Sorensen, 2006) pokazuje da je veća verovatnoća da će

osuđeni na jednu do pet godina počiniti nasilno delo u zatvoru u odnosu na one koji su osuđeni na šest do deset godina.

Rezultati našeg istraživanja pokazuju da je kod osuđenih koji vrše disciplinske prestupe procenjen značajno viši skor rizika od recidivizma. Procena rizika osuđenih je vršena primenom Upitnika za procenu rizika, kapaciteta i potreba osuđenog, koji se primenjuje prema svim osuđenim licima kojima je izrečena pravnosnažna ili nepravnosnažna kazna zatvora koja je duža od tri godine. Iako se procena rizika prvenstveno odnosi na recidivizam, svakako je povezana i sa ponašanjem u zatvoru. U tom smislu, viši rizik od recidivizma, usmerava i na primenu intenzivnijeg tretmana prema osuđenom, jer takvi osuđeni imaju veći broj kriminogenih potreba na koje je potrebno tretmanski delovati. S tim u vezi, od osuđenog sa niskim ili srednjim rizikom se može očekivati i manja učestalost vršenja disciplinskih prestupa od osuđenih sa utvrđenim visokim i veoma visokim skorom rizika od recidivizma. S obzirom da je vaspitno-korektivni rad sa visokorizičnim osuđenima često ograničen usled njihove izrazite nesaradljivosti i nezainteresovanosti za tretman (Bussiere & Hanson, 1998; Polaschek, 2009; Wilson, 2004), očekivano je da će osuđeni koji kod kojih je procenjen viši rizik od recidivizma najviše ispoljavati problematično ponašanje u zatvoru i vršiti disciplinske prestupe. Dodatno, treba istaći i da na vršenje disciplinskih prestupa u zatvoru utiču pojedini faktori koji se cene i prilikom procene rizika od recidivizma (npr. antisocijalni stavovi i ponašanje, antisocijalna ličnost, kriminalna istorija, starost, obrazovanje) (Butler et al., 2020; Gendreau et al., 1997; Gonçalves et al., 2014). U tom smislu je i očekivano da će osuđeni kod kojih postoji veći broj rizičnih faktora, koji doprinose višem riziku od recidivizma, češće i vršiti disciplinske prestupe.

Koliki je značaj učestvovanja u tretmanu, ukazuju rezultati našeg istraživanja prema kojima je utvrđeno da osuđeni koji su učestovali u tretmanu značajno češće ne vrše disciplinske prestupe. S druge strane, od 35 osuđenih koji nisu učestovali u tretmanu svega jedan osuđeni nije vršio disciplinske prestupe. Navedeni nalazi su u saglasnosti sa tvrdnjom (Austin & Hardyman, 2004) da osuđeni koji ne učestvuju u programima tretmana imaju veću verovatnoću da budu uključeni u sve oblike nedoličnog ponašanja u zatvoru. Dodatno, na značaj učestvovanja u penalnom tretmanu ukazuju i Ilijić i Jovanić (2014) koji navode da se raznovrsne radne i slobodno-vremenske aktivnosti primenjuju u cilju eliminisanja kriminogenog ponašanja. U kontekstu dobijenih nalaza vredi naglasiti da ispitanici koji nisu učestovali u tretmanu nisu učestovali ni u

individualnom tretmanu. S tim u vezi, ukoliko osuđeni odbija bilo kakav individualni rad i razgovor sa službenicima tretmana, možemo pretpostaviti da ne želi da promeni svoje ponašanje ili da nije spreman na promenu, pa je u tom slučaju nastavak problematičnog ponašanja u zatvoru i vršenje disciplinskih prestupa više verovatno. Dodatno, dobijeni nalazi potvrđuju da samo zatvaranje osuđenih bez primene tretmanskih aktivnosti ne može uticati u smislu promene njihovog ponašanja na bolje.

Zaključak

Nalazi dobijeni našim istraživanjem ukazuju da postoje određene razlike u karakteristikama osuđenih na dugovremene kazne zatvora koji vrše i ne vrše disciplinske presteupe. Vođeni konstatacijom da disciplinski prestupi značajno narušavaju bezbednost u zatvoru, smatramo da je preventivno delovanje od suštinskog značaja. U tom smislu važno je na samom početku, prilikom dolaska osuđenog u zatvor, izvršiti adekvatnu procenu rizika, kapaciteta i potreba. Na taj način možemo na vreme uočiti postojanje faktora koji su povezani sa vršenjem disciplinskih prestupa.

Dobijeni nalazi predstavljaju dobru polaznu osnovu za dalje izučavanje karakteristika osuđenih koje su povezane sa vršenjem disciplinskih prestupa. Dodatno, posebno su značajni nalazi o postojanju povezanosti vršenja disciplinskih prestupa i učestvovanja u tretmanu. U tom smislu, potrebno je dodatne napore uložiti da se nemotivisani osuđeni motivišu da učestvuju u oblicima tretmana koje zatvor nudi, a koji su u skladu sa njihovim individualnim rizicima, kapacitetima i potrebama.

Dobijeni nalazi su značajni jer rezultati mnogobrojnih istraživanja ukazuju da je nedolično ponašanje u zatvoru povezano sa recidivizmom nakon otpusta. U tom smislu je od suštinske važnosti uticati na osuđene da tokom izvršenja kazne ne vrše disciplinske presteupe, te na taj način i uticati na smanjenje verovatnoće recidiva nakon otpusta.

Na kraju, preporuka za dalja istraživanja je da se u razmatranje uzmu i konkretni disciplinski prestupi koje su osuđeni vršili, jer je našim zakonodavstvom obuhvaćen širok dijapazon disciplinskih prestupa. U tom smislu nemaju svi disciplinski prestupi istu težinu, te bi trebalo razmatrati povezanost karakteristika osuđenih sa izvršenjem konkretnih disciplinskih prestupa.

Literatura

- Allen, T., & Bench, L. (2003). Investigating the stigma of prison classification: An experimental design. *The Prison Journal*, 83(4), 367–382. <http://dx.doi.org/10.1177/0032885503260143>
- Austin, J., & Hardyman, P. L. (2004). *Objective prison classification: A guide for correctional agencies*. US Department of Justice, National Institute of Corrections.
- Berger, R. (2019). Criminal geropsychology – The nexus of elderly offending, mental disorders, and victimization. *Voice of the Publisher*, 5(3), 35–48. <https://doi.org/10.4236/vp.2019.53003>
- Bussiere, M. T., & Hanson, R. K. (1998). Predicting relapse: A meta-analysis of sexual offender recidivism studies. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 66(2), 348–362. <https://doi.org/10.1037/0022-006X.66.2.348>
- Butler, H. D., Steiner, B., Makarios, M. D., & Travis III, L. F. (2020). An examination of the influence of exposure to disciplinary segregation on recidivism. *Crime & Delinquency*, 66(4), 485–512. <https://doi.org/10.1177/0011128719869194>
- Cochran, J. C., Mears, D. P., Bales, W. D., & Stewart, E. A. (2014). Does inmate behavior affect post-release offending? Investigating the misconduct-recidivism relationship among youth and adults. *Justice Quarterly*, 31(6), 1044–1073. <http://dx.doi.org/10.1080/07418825.2012.736526>
- Cunningham, M., & Sorensen, J. (2006). Actuarial models for assessing prison violence risk: Revisions and extensions of the risk assessment scale for prison (RASP). *Assessment*, 13(3), 253–265. <https://doi.org/10.1177/1073191106287791>
- Cunningham, M., Sorensen, J., Vigen, M., & Woods, S. (2011). Correlates and actuarial models of assaultive prison misconduct among violence-predicted capital offenders. *Criminal Justice and Behavior*, 38(1), 5–25. <https://doi.org/10.1177%2F0093854810384830>
- De Smet, S. (2017) *Study into the characteristics and quality of life of older offenders* [Doctoral dissertation, Ghent University]. <https://core.ac.uk/reader/84043680>
- Schenk, A., & Fremouw, W. (2012). Individual characteristics related to prison violence: A critical review of the literature. *Aggression and Violent Behavior*, 17(5), 430–442. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2012.05.005>
- Gendreau, P., Goggin, C., & Law, M. A. (1997). Predicting prison misconducts. *Criminal Justice and behavior*, 24(4), 414–431. <https://doi.org/10.1177%2F0093854897024004002>
- Gonçalves, L., Gonçalves, R., Martins, C., & Dirkzwager, A. (2014). Predicting infractions and health care utilization in prison: A meta-analysis. *Criminal Justice and Behavior*, 41(8), 921–942. <https://doi.org/10.1177%2F0093854814524402>

- Ilić, Z., & Jovanić, G. (2011). *Zatvor i/ili sloboda pod nadzorom. Stanje i perspektive tretmana osuđenih lica u Srbiji*. Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
- Ilijić, Lj., & Jovanić, G. (2014). Disciplinsko kažnjavanje osuđenih. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 33(2), 163–176.
- Jovanić, G. (2014). (Ne)sigurnost u zatvoru. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 13(2), 141–172. <https://doi.org/10.5937/specedreh13-6128>
- Kazemian, L., & Travis, J. (2015). Imperative for inclusion of long termers and lifers in research and policy. *Criminology & Public Policy*, 14(2), 355–395. <https://doi.org/10.1111/1745-9133.12126>
- Krivični zakonik Republike Srbije. Službeni glasnik Republike Srbije br. 35/2019. (2019).
- Milić, I. (2017). Bekstvo iz zatvora – krivično delo ili disciplinski prestup? *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, 51(3), 813–823. <https://doi.org/10.5937/zrpfns51-15553>
- Pavlović, Z., Petković, N., & Radenović, Z. (2016). Izvršenje kazne zatvora i neki problemi bezbednosti. *Vojno delo*, 68(7), 103–113. <https://doi.org/10.5937/vojdelo1607103P>
- Pavlović, Z., Petković, N., & Stevković, Lj. (2018). Disciplinski prestupi osuđenih lica u penalnim ustanovama. *Beogradska defektološka škola*, 24(2), 57–79.
- Polaschek, D. L. (2009). Rehabilitating high-risk offenders: Pre-treatment motivation, therapeutic responsivity and change. *Journal of the New Zealand College of Clinical Psychology*, 19(3), 39–48.
- Rodríguez-Menés, J., Gómez-Casillas, A., & Ruíz-Vallejo, F. (2022). Prison misconduct, prisoners' backgrounds, and reoffending. *International Journal of Comparative and Applied Criminal Justice*, 48(4), 1–21. <https://doi.org/10.1080/01924036.2022.2123368>
- Sorensen, J., & Cunningham, M. (2010). Conviction offense and prison violence: A comparative study of murderers and other offenders. *Crime & Delinquency*, 56(1), 103–125. <https://doi.org/10.1177/0011128707307175>
- Walsh, A., Wells, J., & Gann, S. M. (2020). The Elderly Offender. In A. Walsh, J. Wells, & S. M. Gann, *Correctional Assessment, Casework, and Counseling* (pp. 419–432). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-030-55226-8_20
- Wilson, N. J. (2004). *New Zealand high-risk offenders: Who are they and what are issues in their management and treatment?* Department of Correction.
- Zakon o izvršenju krivičnih sankcija. Službeni glasnik Republike Srbije, br. 35/2019. (2019).

Disciplinary Offenses of Inmates Serving Long-term Sentences*

Andrea Topolić & Vera Petrović

University of Belgrade, Faculty of Special
Education and Rehabilitation, Belgrade, Serbia

Introduction: Prisons represent highly structured institutions in terms of maintaining order and security. The primary goal of serving a prison sentence is to help convicted individuals reintegrate into society after their release and to prevent future criminal behavior. Since a certain number of inmates do not adhere to behavioral rules and violate discipline, disciplinary sanctions are employed alongside various activities to maintain order, security, and treatment efforts. *Aim:* The aim of the research is to examine the relationship between the sociodemographic, criminological, and penological characteristics of inmates serving long-term sentences and the commission of disciplinary offenses. *Methods:* The sample included 131 convicted individuals from the Correctional Facility in Belgrade. The length of the imposed sentences ranged from five to 40 years ($M = 24.18$; $SD = 10.40$), with one inmate serving a life sentence. The ages of the inmates ranged from 23 to 71 years ($M = 42.70$, $SD = 9.30$). In the sample, 64.9% of participants had prior convictions, with the number of prior convictions ranging from 0 to 11 ($M = 2.18$, $SD = 2.61$). Data were collected through the analysis of official documentation. *Results:* The findings indicate that there are differences between inmates who commit disciplinary offenses and those who do not, concerning age, education level, type of committed crime, length of sentence, assessed risk of recidivism, and participation in treatment programs. *Conclusion:* The results obtained may be significant in designing penal treatment that aligns with the individual characteristics of inmates, with the aim of reducing inappropriate behavior during the sentence. Additionally, the findings underscore the importance of developing and maintaining inmates' motivation to participate in treatment activities while they are serving their sentences.

KEYWORDS: disciplinary offenses / long prison sentences / characteristics of convicts

PRIMLJENO: 18.10.2024.

PRIHVACENO: 15.11.2024.

* Predloženo citiranje: Topolić, A., & Petrović, V. (2025). Disciplinski prestupi osuđenih na duge zatvorske kazne. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 44(1–2), 1–16. <https://doi.org/10.47152/ziksi2025121>

©2025 by authors. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0).

Uporedna analiza ideološko-političke orijentacije prekarijata u Srbiji, Nemačkoj i Hrvatskoj

Aleksandra Marković¹

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet,
Institut za sociološka istraživanja, Beograd, Srbija

Rad se bavi ideološko-političkim orijentacijama prekarijata u tri države koje zauzimaju različite pozicije unutar svetskog kapitalističkog sistema – Srbija, Hrvatska i Nemačka. Analiza počiva na podacima prikupljenim u okviru devete runde Evropskog društvenog istraživanja (European Social Survey) iz 2018. godine. Pripadnici prekarijata se u sve tri države u velikoj meri identifikuju sa političkim akterima koji koriste socijalnu demagogiju u svom diskursu, pri čemu se ne dovode u pitanje temeljne pretpostavke na kojima neoliberalni oblik kapitalističke regulacije društvenih odnosa počiva. Uočene su razlike u političkoj participaciji, percepciji političke efikasnosti i stepenu ideološke identifikacije između zemalja. Dok u Srbiji i Hrvatskoj vlada niska zainteresovanost za politiku i nepoverenje u politički sistem, u Nemačkoj je zabeležen viši nivo političke kompetencije i participacije. U Srbiji se prekarijat identifikuje sa desničarskim ili strankama desnog centra. Hrvatski prekarijat se najviše identifikuje sa politikama koje zagovaraju desno orijentisane političke opcije koje koriste socijalnu demagogiju i zagovaraju zaštitu „domaćeg kapitalizma”. U Nemačkoj se prekarijat opredeljuje za stranke centra koje retorički naginju ulevo, ali promovišu (neo)liberalne ekonomske politike. Sa radikalno-desničarskom Alternativom za Nemačku češće se identifikuju neprekarni ispitanici, što se može objasniti time da je migrantsko poreklo – koje ova stranka oštro kritikuje – jedan od ključnih prediktora prekarnosti u Nemačkoj. Posebna pažnja posvećena je načinu na koji prekarijat interpretira i reaguje na političku ponudu u kontekstu krizne dinamike neoliberalnog oblika kapitalizma, pri čemu redistributivno-etatiističke tendencije

Korespondencija: aleksandra.markovic1@hotmail.com

¹ ORCID <https://orcid.org/0000-0001-5219-4220>

poprimaju široku (demagošku) podršku nezavisno od pozicije države unutar globalnog kapitalističkog sistema.

KLJUČNE REČI: prekarijat / ideološko-politička orijentacija / Srbija / Nemačka / Hrvatska / Evropsko društveno istraživanje

Uvod

Rad koji je pred čitaocima predstavlja nastavak na prethodno objavljen prilog *Prediktori prekarnog položaja radno aktivnog stanovništva u Srbiji, Nemačkoj i Hrvatskoj: uporedna analiza* (Marković, 2023).² Dok je u prethodnom radu fokus bio na prekarnoj zaposlenosti u uporednom okviru, sada će pažnja biti usmerena na uporednu analizu ideološko političkih usmerenja pripadnika prekarijata u Srbiji i u zemljama Evropske Unije (Nemačka i Hrvatska).

Prekarnost referiše na nepredvidivo, neizvesno i nesigurno stanje koje onemogućava materijalno i psihičko blagostanje pojedinca i grupe. Na tržištu rada, prekarnost se manifestuje kroz rastuću zastupljenost fleksibilnih, privremenih, povremenih i nestabilnih oblika zaposlenja, odnosno tzv. ne-standardnih i atipičnih oblika radnih angažmana. Prekarijat se kao novi oblik društvenog grupisanja javlja u različitim društvenim okvirima i kontekstima, ali je mehanizam koji uslovljava rađanje ovog fenomena određen globalnim okvirima neoliberalne kapitalističke regulacije društvenih odnosa (Marković, 2018, 2020, 2024). Kada govorimo o prediktorima prekarnog položaja, istraživanja pokazuju i da različiti sektori privrede generišu različit nivo prekarnosti, a posebno je istraživana veza između sociodemografskih osobina ispitanika, vrste ugovora i grane delatnosti s preкарnim radom (v. Marković, 2019). Uporednom analizom radno aktivnog stanovništva u Hrvatskoj, Srbiji i Nemačkoj pokazano je da određeni prediktori, kao što je starost, predstavljaju važne determinante prekarnosti u sve tri zemlje. Ipak, različit istorijski razvoj kapitalističkih društvenih odnosa na periferijskim pozicijama uslovljava i određene razlike među posmatranim državama. Pored starosti, organizaciona dimenzija prekarnosti pokazala se kao važan prediktor prekarnog zaposlenja radno aktivnog stanovništva u sve tri zemlje. Sa druge strane, odsustvo sindikalnog članstva, veličina radne

² Rad predstavlja izvode (deo jednog od poslednjih poglavlja) iz doktorske teze "Ideološko-politička orijentacija prekarijata u Srbiji", odbranjene marta 2022. godine na Filozofskom fakultetu u Beogradu (Odeljenje za sociologiju).

organizacije i državljanstvo se pokazuju kao statistički značajni prediktori prekarnosti, ali ne u svim posmatranim zemljama (v. Marković, 2023).

Međutim, ukoliko govorimo o političkom ponašanju pojedinaca koji se nalaze u prekarnom položaju, još uvek je nedovoljno stručne literature koja bi ukazala na stabilnu vezu između ideološko-političkog opredeljenja i prekarnog položaja. Dok bi se sa jedne strane moglo očekivati da prekarijat bude nastojen levim političkim usmerenjima, neretko smo svedoci da sa ekonomskom krizom neoliberalizma, političkom i krizom predstavničke demokratije nastaje plodno tle za socijalno-demagoški diskurs i posebno plodno tle za privlačenje prekarijata (Bakić, 2019). Proširivanjem predmeta istraživanja, sa prekarnog položaja radno aktivnog stanovništva na njegovu ideološko političku-orijentaciju, dobiće se dodatni uvidi u karakteristike prekarijata u posmatranim zemljama. Kako bi se izbeglo ponavljanje, detalji teorijskog okvira i metodološkog pristupa, koji su već izloženi, ovde će biti samo ukratko rezimirani, uz dodatna razmatranja koja se odnose na ideološke-političke orijentacije pripadnika prekarijata.

Teorijsko-metodološki okvir

Položaj Srbije, Hrvatske i Nemačke u svetskom kapitalističkom sistemu

Kriterijum odabira društava koje ćemo porediti zasnovan je na poziciji posmatranih zemalja u svetskom kapitalističkom sistemu. Srbija zauzima poluperiferijsku poziciju u globalnom kapitalističkom sistemu (Lazić & Pešić, 2012; Mandić, 2015), ali ukoliko se ograničimo na prostor evropskog kontinenta, pozicija se donekle menja. Sužavajući prostornu dimenziju komparativnog analitičkog okvira na evropske zemlje, zemlje članice Evropske unije, u poređenju sa zemljama koje pretenduju da postanu članice, nalaze se bliže ili u samom centru svetsko-sistemskog kapitalizma. Unutar EU takođe postoje razlike među članicama - razvijene zemlje poput Nemačke i Francuske su u centru, dok su Rumunija, Bugarska i Hrvatska na periferiji. Kada se dodaju zemlje kandidatkinje za članstvo, one postaju periferijske, dok manje razvijene članice EU prelaze u status poluperiferijskih. Srbija zauzima periferijsku poziciju u ovom okviru.³

³ Prvobitna namera autorke bila da poredi Srbiju (kao periferijsku evropsku zemlju) sa Rumunijom (kao poluperiferijskom u okviru evropskog kontinenta) i Nemačkom (kao

Osnivač svetsko-sistemske teorije, Imanuel Volerstin (Immanuel Wallerstein) (2005), ukazivao je na postojanje četiri glavna centra moći – često označavana kao Globalni sever – koja poseduju relativnu geopolitičku autonomiju i čine jezgro svetskog kapitalističkog sistema: Sjedinjene Američke Države, Rusija, Zapadna Evropa (pri čemu posebno ističe Francusku i Nemačku) i Severoistočna Azija (pre svega Kinu i Japan). Nemačka kontinuirano održava svoj hegemonistički položaj u svetskom kapitalističkom sistemu – ova država ne samo da je na prvom mestu među centralnim državama EU, već je razlika između nje i „drugoplasiranih” zemalja (1995. godine Francuska, 2000. Luksemburg, 2005. Velika Britanija, 2010. Švedska i 2014. Francuska) toliko velika da je njena dominacija neupitna (v. Del Río-Casasola, 2021).

Hrvatska je od 2013. godine punopravna članica Evropske unije, ali se svakako nalazi na periferijskim pozicijama ove ekonomskopolitičke tvorevine, dok neki autori klasifikuju kao deo super-periferije zajedno sa Albanijom, Makedonijom i Srbijom (v. Bartlett & Prica, 2016). Mi ipak polazimo od toga da je sam status države članice EU kvalifikuje za to da je označimo kao zemlju poluperiferije (u okviru Evrope). Dodatno, istorijski put Hrvatske i Srbije je sličan, ali su se procesi postsocijalističke transformacije razlikovali (a ne zaboravimo da je i Istočna Nemačka u drugoj polovini XX veka imala socijalističko uređenje). Oba društva su se suočila sa sporim uspostavljanje kapitalističkog sistema i autoritarnim političkim režimima, što je dovelo do „hibridnih društvenih sistema“. Hrvatska je imala brži ekonomski razvoj i manju obim sive ekonomije, dok su u Srbiji politički resursi brže postajali ekonomski. Hrvatska je uživala međunarodnu podršku, dok je Srbija bila pod sankcijama, što je uticalo na njihovu integraciju u svetski kapitalistički sistem na zavisnim osnovama, ali uz bolje pokazatelje društvenog i ekonomskog razvoja u korist Hrvatske, što je, uostalom, rezultiralo i priključenjem ove države Evropskoj uniji (Pešić, 2017, str. 106, 140–180).

Kada je reč o ideološkim usmerenjima, korisno je pomenuti jednog od najznačajnijih teoretičara za političke ideologije današnjice Majkla Fridena (Michael Freeden), poznatog po svojoj tzv. morfološkoj analizi ideologija. Političke ideologije su za Fridena skup uverenja, ideja, mišljenja i vrednosti koje karakteriše ponavljajući i donekle trajni obrazac (ne pojavljuje se i ne nestaje tako brzo), održavaju ga vladajuće (odnosno

zemljom koja pripada centru kapitalističke proizvodnje), no s obzirom na to da Rumunija nije bila uključena u deveti istraživački talas EDI, odabir je pao na Hrvatsku.

značajne) grupe, koje se takmiče u promovisanju svojih javnih politika, a to čine sa ciljem opravdanja, osporavanja ili promene aktuelnog društvenog i političkog uređenja (Freeden, 2003). Morfološka analiza ideologija počiva na ideji da svaku ideologiju sačinjavaju ideološko jezgro, prateći pojmovi i periferni pojmovi. Friden pravi podjelu na makro i mikro ideologije. U prvoj grupi bi se našli liberalizam, socijalizam, konzervatizam i totalitarne ideologije (fašizam i komunizam), dok bi mikro ideologije predstavljale tzv. „tanke” (*thin*) ideologije. Ove „tanke” ideologije su centrirane oko jednog do dva pitanja i to bi bile nacionalizam, feminizam, ekologizam i slično (Bakić, 2019; Freeden, 2003).⁴ Međusobni odnos pojmova unutar ideologija, kao i kulturno okruženje u kojem nastaju i razvijaju se, dopušta to da, vremenom, pojmovi mogu da se menjaju, a neki su pak nepromenjivi. Tako, primera radi, jezgreni pojam liberalizma je sloboda, konzervatizma tradicija, krajnje i radikalne desnice nacionalizam, a socijalizma jednakost. Naravno, ne mora samo jedan pojam biti taj koji određuje jezgro ideologije. Tako među jezgrenim pojmovima liberalizma možemo naći i slobodu, ali i individualnost i (samo)razvoj (*selfdevelopment*), a oni mogu zauzimati različite količine prostora („zapremine”) unutar jezgra ideologije i biti manje ili više udaljeni jedni od drugih unutar jezgra, te predstavljati različite varijante liberalizma. Drugim rečima, dvostruko pozicioniranje pojmova je takođe od važnosti u analizi morfološke strukture ideologija.

Prateći pojmovi su drugorazredni po rasprostranjenosti i širini značenja koju daju ideologiji u kojoj se nalaze. Oni su presudni u vezivanju jezgra i (privremenom) ukorenjivanju u semantičko polje. Tako bi prateći pojmovi liberalnog jezgra (čiji je jezgreni pojam sloboda) bili podela vlasti i privatna svojina. Kombinacije pratećih pojmova usmeravaju ideologiju u različitim pravcima, pa tako u liberalizmu veza slobode i solidarnosti vodi u politiku socijalnog staranja, dok veza slobode i individualizma iz jezgra sa pratećim pojmom privatne svojine, preduzetništva i samodovoljnosti vode tržišno orijentisanim politikama (neoliberalizam). Konačno, periferni pojmovi bi bili marginalni i, uslovno rečeno, efemerni koncepti, koji su skloniji bržem menjanju, kako kulturološki tako i dijahrono. Periferne pojmove vrlo često određuju i aktuelna društveno-politička dešavanja,

⁴ Za razliku od Hejvuda (Andrew Heywood), Friden je izgleda sklon prihvatanju teorija o totalitarizmu, čija je funkcija, posebno u periodu Hladnog rata, a i danas, pre svega u pravdanju kapitalizma (v. Kuljić, 1983). Hejvud, sa druge strane, među glavne ideologije ubraja: liberalizam, konzervatizam, socijalizam, nacionalizam, anarhizam, fašizam, feminizam, ekologizam, religijski fundamentalizam (Hejvud, 2005).

poput finansijskih kriza, terorizma, klimatskih promena, masovnih migracija i slično. Tako bi, islamofobija i antiuseljeničko usmerenje bili prateći pojmovi savremenih desnih političkih orijentacija, a antisemitizam periferni pojam (v. Bakić, 2019, str. 44–55; Freedon et al., 2013; Škorić & Kišjuhas, 2014).

Metodološke napomene

Analiza podataka počiva na podacima iz devete runde Evropskog društvenog istraživanja⁵ (European Social Survey), u kojoj je Srbija učestvovala prvi put 2018. godine. S obzirom na to da je istraživački instrument ovog istraživanja uslovio i operacionalizaciju pojmova, definisanje prekarne grupacije radnika iz baze podataka počiva na veberijanskom određenju klasa kao različitih društvenih grupacija na tržištu rada, te najbliža Goldtorpovom pristupu društvene slojevitosti (Marković, 2020), odnosno ne koristi se relacioni pristup u formulisanju društvenih grupacija, već atribucijski. Klasne kategorije su određene prema položaju na tržištu rada, gde su ispitanici sa ugovorom o radu na neodređeno vreme smatrani neprekarnim, dok su oni sa ugovorom na određeno ili bez ugovora klasifikovani kao pojedinci koji zauzimaju prekarne položaj.⁶

Tabelarni prikaz dimenzija i indikatora ideološko-političke orijentacije u tri države prikazani su u Tabeli 1.⁷

⁵ Više informacija o upitniku, metodologiji i samom Evropskom društvenom istraživanju, osnovnim i rotirajućim modulima i prapratnoj dokumentaciji, dostupno je na veb stranici EDI: <https://www.europeansocialsurvey.org>.

⁶ Analiza obuhvata samo aktivne ispitanike na tržištu rada ili one koji su bili aktivni u poslednjih godinu dana. Neaktivno stanovništvo nije uključeno, osim onih koji su ostvarivali prihod, kao što su studenti ili penzioneri koji su radili dodatne poslove. Penzionerima koji su bili aktivni na tržištu rada, kao i nezaposlenima koji su bili u poslednjih godinu dana aktivni na tržištu rada, dodeljena je određena klasna pozicija s obzirom na njihovo obrazovanje i radno mesto. Poljoprivrednici su u celini posmatrani kao prekarne sloj. Za detaljno metodološko objašnjenje pogledati doktorsku disertaciju: Marković, A. (2022). *Ideološko-politička orijentacija prekarijata u Srbiji* [Doktorska disertacija]. Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet.

⁷ Tabela 1 je prilagođena verzija iz doktorske disertacije, za potrebe ovog rada. U tom smislu, šira verzija uključivala je dimenzije i indikatore prekarosti, radikalne desnice, modernizma, tradicionalizma, ekonomskog egalitarizma, kao i posebne poddimenzije za potencijal za kolektivno delanje. U ovom radu zadržano je antiuseljeničko usmerenje kao jedan od indikatora ideološko-političke usmerenosti, imajući u vidu značaj migrantske

Tabela 1

Dimenzije i indikatori ideološko-političke orijentacije

Dimenzije pojave	Indikatori
Ideološka i politička usmerenost	1. Samopozicioniranje na skali levice i desnice
1. Ideološko-politička skala levice i desnice	2. Stranka za koju se glasalo na parlamentarnim izborima 2016. godine
2. Glasačke preferencije	3. Bliska stranka
3. Stranačka identifikacija	
Antiuseljeničko usmerenje	U kojoj meri smatrate da bi Srbija trebalo da dozvoli ljudima koji su iste rase ili etničke pripadnosti kao i većina stanovnika Srbije da se dosele ovde i žive; U kojoj meri smatrate da bi Srbija trebalo da dozvoli ljudima koji su različite rase ili etničke pripadnosti kao i većina stanovnika Srbije da se dosele ovde i žive; U kojoj meri smatrate da bi Srbija trebalo da dozvoli ljudima iz siromašnijih zemalja izvan Evrope da se dosele ovde i žive; Da li biste rekli da je za ekonomiju Srbije generalno loše ili generalno dobro da se ovde dosele ljudi iz drugih zemalja; Da li biste rekli da ljudi iz drugih država koji dolaze ovde da žive generalno unazađuju ili obogaćuju kulturni život u Srbiji; Da li doseljavanje ljudi iz drugih zemalja čini Srbiju lošijim ili boljim mestom za život
Politička efikasnost	1. Koliko ste zainteresovani za politiku
1. Zainteresovanost za politiku;	2. U kojoj meri politički sistem u Srbiji dozvoljava ljudima poput vas da imaju uticaja na to što radi vlast; A koliko biste rekli da politički sistem u Srbiji dozvoljava ljudima poput vas da imaju uticaj na politiku; U kojoj meri smatrate da ste sposobni da uzmete aktivno učešće u nekoj grupi koja se bavi političkim pitanjima; A koliko ste uvereni u sopstvenu mogućnost da učestvujete u politici
2. Eksterna i interna politička efikasnost	

(nastavlja se)

populacije za kontekstualni okvir tumačenja nalaza posebno u slučaju Nemačke, te dodatno, jer migranti čine jednu od najvećih podgrupa prekarijata.

Tabela 1*Nastavak tabele*

Dimenzije pojave	Indikatori
Politička podrška i legitimitet	1. Poverenje u Skupštinu Republike Srbije/Nemačke/Hrvatske, pravosuđe, policiju, političare, političke stranke, Evropski parlament, Ujedinjene nacije
1. Poverenje u institucije	
2. Skala političke podrške	2/3. Zadovoljstvo stanjem ekonomije, obrazovanja, zdravstva, načinom rada vlade i funkcionisanja demokratije
3. Skala političkog legitimiteta	
Državni intervencionizam	Vlada bi trebalo da preduzme mere za smanjenje razlika u nivoima prihoda

Polazne empirijske osnove u kontekstualnom okviru

Evropsko društveno istraživanje iz 2018. godine pokazuje da je u Srbiji udeo pojedinaca u prekarnom položaju na tržištu rada znatno veći nego u Nemačkoj i Hrvatskoj. U Srbiji je 44.5% ispitanika radno aktivnog stanovništva u prekarnom položaju, dok je u Hrvatskoj taj udeo 23.3%, a u Nemačkoj 21.4%. Ovi nalazi se poklapaju sa prethodnim istraživanjima i pretpostavkama o nižem udelu prekarijata u Nemačkoj. Takođe, migratorni tokovi utiču na situaciju, s obzirom na to da veliki deo mladi iz Hrvatske migriraju u Nemačku, gde su poslovi koje obavljaju često prekarni. U nemačkom uzorku, 15.1% ispitanika nije rođeno u Nemačkoj, a 8.8% nema nemačko državljanstvo, dok su u Hrvatskoj i Srbiji gotovo svi ispitanici domicilno stanovništvo (v. Marković, 2023).

Trendovi u stranačkoj pripadnosti (članstvo u političkim partijama) i udelu izlaznosti građana na izbore su negativni, kako u svetu tako i u Evropi, što potpuno opravdano otvara pitanje legitimnosti političkih sistema, te stanja demokratije (koja je u mnogim državama tek minimalna demokratija gde se samo formalno ispunjavaju demokratska prava opšteg prava glasa i narodnog suvereniteta). Ukoliko pogledamo trendove izlaznosti na izbore u posmatrane tri zemlje, jasno je da ni ove zemlje ne odstupaju od svetskog proseka i trendova – od poslednje decenije XX veka na ovamo izlaznost na izbore opada (od 57.6% 2000. do 48.9% 2020.

godine⁸; u Hrvatskoj je 2000. godine izlaznost bila 72.85% da bi 2016. iznosila 54.62%, a 2020. samo 46.9%⁹; u Nemačkoj iako relativno visok udeo građana izlazi na izbore, dok je u vreme Zlatnog doba preko 80%, pa i 90% građana glasalo, sada je taj udeo oko 70%¹⁰). U slučaju Nemačke, ne treba zaboraviti da isti trendovi opadanja poverenja u tradicionalne političke institucije takođe postoje, samo su oni manje izraženi, jer u ovoj državi je privreda najrazvijenija u Evropi, razvijenija je politička kultura, građani su zainteresovaniji za politička pitanja, a sem toga, relativno dobre ocene političke podrške kriju se u postojanju višedecenijskog kontinuiteta i tradicije glavnih političkih partija – Socijaldemokratska partija Nemačke osnovana je davne 1863. godine, a Hrišćansko-demokratska unija 1945. godine i to su dve najveće i najsnažnije partije koje se decenijama unazad smenjuju na vlasti.

Stranačka identifikacija predstavlja (pored interesne i) afektivnu komponentu izbornog ponašanja (Milošević Đorđević, 1997) i ukazuje na jačinu veze političkih stranaka i građana, kao i na legitimnost ovih političkih institucija. U poređenju sa Nemačkom gde je polovina ispitanika prijavila stranačku identifikaciju, nizak udeo stranačke identifikacije u Hrvatskoj (40%), a posebno u Srbiji (27.5%), rezultat je, između ostalog, niskog nivoa poverenja u ove institucije. To ne znači da glasači koji izlaze na izbore i glasaju za određenu stranku moraju nužno da se identifikuju sa njom, ali je veća verovatnoća da će ukoliko postoji afektivna komponenta izbornog ponašanja ona biti vidljiva i u izbornoj participaciji. Isto tako, ne znači da ako pojedinac ima poverenja u političke stranke kao institucije mora imati i blisku stranku, ali ukoliko se sa nekom strankom identifikuje, pretpostavka je da joj veruje. Dugogodišnje iskustvo nepoverenja u političke stranke (Fiket & Pudar-Draško, 2021; Klačar, 2015) sa sobom nužno mora nositi i nizak udeo stranačke identifikacije. Stranačka identifikacija u Srbiji je promenljiva i nestabilna, te vrlo često uslovljena varijabilnim društveno-političkim kontekstom – trenutnim (ne)poverenjem u institucije, krizom legitimiteta vlasti, nestabilnom političkom scenom i neregularnostima u izbornim procedurama (Pavlović, 2020).

⁸ Videti Marković, 2022, izvor: RZS, publikacije Izveštaji RIK po godinama, <https://www.stat.gov.rs/sr-Latn/oblasti/izbori>, pristupljeno 5.11.2021.

⁹ Državno izborno povjerenstvo, <https://www.izbori.hr/site/UserDocsImages/2264>, pristupljeno 5.11.2021.

¹⁰ <https://www.statista.com/statistics/753732/german-elections-voter-turnout/>, pristupljeno 5.11.2021.

Zapravo, imajući u vidu osobenosti političke kulture u Srbiji, bilo bi adekvatnije da je istraživački instrument sadržao pitanje o poverenju u konkretne lidere političkih stranaka. U Srbiji građani ne veruju političkim strankama, nemaju blisku stranku, ali značaj deo njih veruje lideru vladajuće stranke. S obzirom na to da u Srbiji predsednik države obično zadržava i svoju funkciju predsednika političke stranke iz koje dolazi, te da u Srbiji 2017. godine poverenje u aktuelnog predsednika ima gotovo polovina građana (Živković & Čolović, 2020, str. 261), možemo samo pretpostaviti da legitimizacija srpskog autoritarno-oligarhijskog političkog režima delom dolazi iz poverenja u državnog vođu.

U Hrvatskoj, stranačka identifikacija nije zasnovana na ekonomskim pitanjima, već na vrednostima, simbolima, tradiciji, religiji i odnosu prema srpskoj zajednici i istoriji, posebno Drugom svetskom ratu i komunističkom režimu (Henjak, 2011). Sa druge strane, fluktuacije u partijskoj identifikaciji nisu strane ni u Nemačkoj, partijska identifikacija u ovoj državi jeste u opadanju ali nije mrtva (Arzheimer, 2017), a posebno je izražena među stanovnicima Zapadne Nemačke. Stanovnici bivše Istočne Nemačke imaju fluidniju partijsku identifikaciju, a istraživanja pokazuju da stranački identitet ostaje najjači među „politički sofisticiranim”, a gubitak partijskog identiteta je koncentrisan među onima koji kažu da nisu zainteresovani za politiku i imaju relativno niske nivoe obrazovanja (Dassonneville et al., 2014).

Samopozicioniranje respondenata na ideološko-političkoj skali, očekivano, pokazuje da se najveći udeo ispitanika u sve tri države pozicionirao u ideološki centar. U Srbiji je najviše samopozicioniranih levičara (21.2%), zatim u Hrvatskoj (17.2%) i Nemačkoj (14.4%). Veći udeo levičara nego desničara može se objasniti političkom nepismenošću građana i negativnijim percepcijama desnice u javnom diskursu, što čini društveno poželjnijim identifikovati se kao levičar. U Nemačkoj, samo 4% ispitanika se izjasnilo kao desničari, iako je Evropsko društveno istraživanje sprovedeno godinu dana nakon parlamentarnih izbora u Nemačkoj na kojima je prvi put posle Drugog svetskog rata radikalno-desničarska stranka (Alternativa za Nemačku) ušla u parlament. Istorijsko nasleđe socijalizma u Srbiji, Hrvatskoj i Istočnoj Nemačkoj, kao i nasleđe nacizma u Nemačkoj, značajno utiču na ove stavove, gde je u posleratnom periodu bilo nepoželjno javno izražavati desničarske ideje. Pored toga, postojao je i strah od komunističke pretnje, pa je na teorijama o totalitarizmu bazirana „borbena demokratija” bila uperena kako protiv desnih tako protiv levih „neprijatelja demokratije” (Bakić, 2019, str. 457–

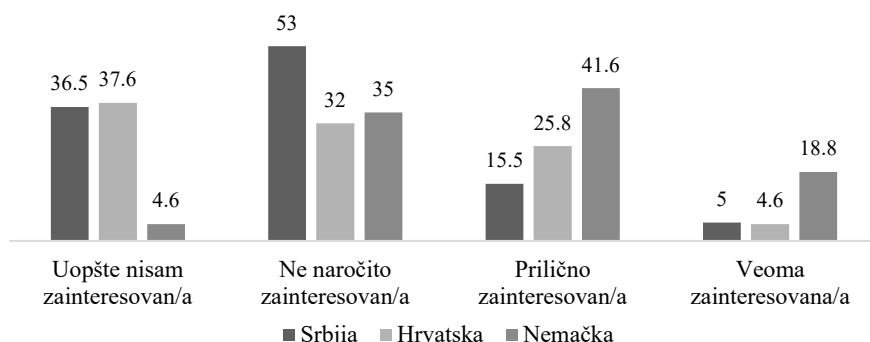
459), otuda i objašnjenje relativno nižih udela ispitanika koji su se izjašnjavali naročito kao desničari, a u nešto manjoj meri i kao levičari u Nemačkoj.

Rezultati analize

Pre nego što detaljnije analiziramo ideološko-političku usmerenost prekarijata u komparativnoj perspektivi, valjalo bi sagledati da li postoji razlika između prekarijata u tri posmatrane zemlje i njihovoj zainteresovanosti za politiku, percepciji političke efikasnosti i političkoj podršci.

Grafikon 1

Zainteresovanost za politiku: Srbija, Hrvatska, Nemačka, u procentima

Kada je reč o zainteresovanosti za politiku, postoji jasna razlika između radno aktivnog stanovništva Srbije, Hrvatske i Nemačke. Naime, kao što se može videti na Grafikonu 1, dok su ispitanici iz Srbije i Hrvatske manje ili više nezainteresovani za politiku, Nemci iskazuju znatno veće interesovanje, a veličina uticaja veze između zemlje iz koje ispitanici dolaze i zainteresovanosti za politiku je velika (Cramerov $V = 0.315$, $p < .001$). U Srbiji i Hrvatskoj je tako za politiku potpuno nezainteresovano 36.5% odnosno 37.6% respondenata, dok je u Nemačkoj udeo potpuno nezainteresovanih tek 4.6%. Svaki drugi ispitanik u Srbiji kaže da nije naročito zainteresovan za politiku, a u Hrvatskoj i Nemačkoj svaki treći. Sa druge strane, u Nemačkoj je čak 60.4% ispitanika reklo da je prilično ili veoma zainteresovano za politiku, dok je u Hrvatskoj taj udeo skoro duplo manji (30.4), a u Srbiji još manji i iznosi tek 20.5%. *T*-testom

nezavisnih uzoraka upoređeni su rezultati ispitivanja zainteresovanosti za politiku između prekarnih i neprekarnih ispitanika u sve tri države. U slučaju Srbije i za prekarne i za neprekarne ispitanike možemo reći da su podjednako nezainteresovani za politiku. Međutim, u Hrvatskoj i Nemačkoj postoji razlika između ispitanika u prekarnom i neprekarnom položaju – oni koji su u prekarnom položaju na tržištu rada su manje zainteresovani za politiku.¹¹

Građani Srbije i Hrvatske političku efikasnost u svojim državama ocenjuju kao nisku, dok većina ispitanika u Nemačkoj smatra da je efikasnost političkog sistema u ovoj državi srednja (Grafikon 2). Poredeći sve tri zemlje, efikasnost političkog sistema najslabije je ocenjena u Hrvatskoj, sledi Srbija, pa Nemačka, ali je ujedno bitno primetiti da ni u jednoj od tri države ova efikasnost nije ocenjena visoko (Cramerov $V = 0.3$, $p < .001$). Posmatrajući pojedinačne dimenzije političke efikasnosti sistema, eksterna dimenzija (responzivnost političkog sistema) najbolje je u proseku ocenjena u Nemačkoj (2.5 na petostepenoj skali), u Srbiji je niža (1.8), a hrvatski ispitanici responzivnost političkog sistema u svojoj zemlji najniže ocenjuju (1.6). Međutim, interesantno je da u pogledu interne dimenzije političke efikasnosti sistema, ispitanici iz Srbije i Hrvatske daju veće prosečne skorove u pogledu procene sopstvenih mogućnosti da učestvuju u političkom životu (Hrvatska 1.9, Srbija 2.0), iako svakako ne treba izgubiti iz vida da su ove ocene i dalje generalno niske.

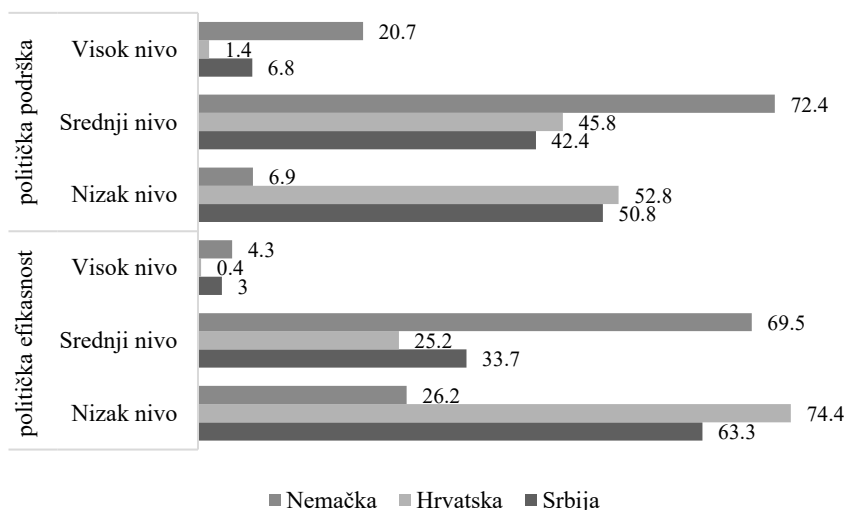
Sa druge strane, u Nemačkoj je, bez obzira na to što je i interna politička efikasnost ocenjena bolje nego u Srbiji i Hrvatskoj, bolje ocenjena responzivnost sistema nego subjektivni doživljaj političke kompetentnosti (prosečan odgovor na petostepenoj skali za uverenje u sopstvenu mogućnost da učestvuju u politici je 2.8, dok je prosek za responzivnost sistema 2.5). Već u ovim prvim tumačenjima nalaza možemo primetiti da građani Nemačke ne samo da smatraju da politički sistem dozvoljava građanima da imaju uticaj na to šta vlast radi, već i da veruju da su politički kompetentniji da učestvuju u politici. Nažalost, s obzirom na to da istraživački instrument nije sadržao pitanje kojim bismo procenili

¹¹ Srbija: prosečna vrednost odgovora prekarnih $M = 3.09$, $SD = .88$, a neprekarnih $M = 3.13$, $SD = .81$, $t(960) = -.77$, $p = .44$. Hrvatska: prosečna vrednost odgovora prekarnih $M = 3.18$, $SD = .89$, a neprekarnih $M = 2.98$, $SD = .91$, $t(859) = -2.76$, $p = .006$; Nemačka: prosečna vrednost odgovora prekarnih $M = 2.39$, $SD = .86$ a neprekarnih $M = 2.22$, $SD = .79$, $t(1196) = -2.81$, $p = .005$. Niže prosečne vrednosti za neprekarne ne treba da zbune, jer je skala tako postavljena da su niže vrednosti izražavale veću zainteresovanost ispitanika za politiku.

percepciju građana o stepenu korupcije u zemlji, na ovom mestu samo možemo pretpostaviti da se jedan od odgovora za ovakvo stanje stvari krije i u percepciji korumpiranosti sistema. Naposljetku, ukoliko posmatramo prosečne odgovore prekarnih i neprekarnih pojedinaca u pogledu političke efikasnosti sistema, nema statistički značajne razlike između njih.¹² Drugim rečima, i u Hrvatskoj i u Srbiji i u Nemačkoj i pojedinci koji su u prekarnom, ali i oni koji su u neprekarnom položaju na tržištu rada, podjednako smatraju da je efikasnost političkog sistema u njihovim državama niska (Srbija i Hrvatska) odnosno srednja (Nemačka).

Grafikon 2

Politička efikasnost sistema i politička podrška: Srbija, Hrvatska, Nemačka, u procentima

U skladu sa ocenom političke efikasnosti sistema, nalazi se i stepen političke podrške koju građani iskazuju prema vladajućim sistemima u svojim državama (isto Grafikon 2, Cramerov $V = .35$, $p < .001$). Svaki drugi ispitanik iz Srbije i Hrvatske 2018. godine kaže da vladajućim političkim strukturama u svojoj zemlji daje nizak nivo političke podrške, a još preko dve petine njih daje srednji nivo političke podrške. U Srbiji je udeo građana koji daju visok nivo političke podrške vladajućem sistemu

¹² Nemačka: $t(1177) = -0.16$, $p = .877$; Hrvatska: $t(839) = 1.46$, $p = .145$; Srbija: $t(897) = -1.25$, $p = .211$.

tek 6.8%, a u Hrvatskoj je na nivou statističke greške (1.4%). Sa druge strane, u Nemačkoj svaki peti ispitanik (20.7%) daje veliku političku podršku vladajućem sistemu, 72.4% srednju, a tek 6.9% nisku političku podršku. Na ovom mestu treba primetiti da je važna karakteristika političkih sistema u neoliberalnom kapitalističkom poretku depolitizacija privrednih pitanja (uz politizaciju kulturnih), opadanje privlačnosti tradicionalnih političkih partija za glasače, porast novih pokreta i stranaka, opadanje članstva u strankama, opadanje izlaznosti na izborima i političke zainteresovanosti, povezanost političkih i ekonomskih elita (kako nacionalnih, tako i transnacionalnih). Sve navedeno vodi upitnosti legitimacije političkih poredaka širom sveta (Bakić, 2019, str. 53).

Kao i u pogledu ocene političke efikasnosti, bez obzira da li je ispitanik pripadnik prekarijata ili ne, i u Hrvatskoj i u Srbiji i u Nemačkoj respondenti daju nisku (Srbija i Hrvatska) odnosno srednju (Nemačka) političku podršku vlastima u ovim državama.¹³ Ipak, interesantno je primetiti da, poredeći prosečne odgovore prekarnih i neprekarnih ispitanika u pogledu poverenja u političare, parlament i političke partije, te zadovoljstvo radom vlade, ekonomijom i demokratijom u svojim zemljama, u Hrvatskoj nema razlike – i jedni i drugi imaju veoma nisko poverenje u nacionalne institucije (na jedanaestostepenoj skali gde niže vrednosti izražavaju niži nivo poverenja ovo poverenje se kreće tek oko prosečne ocene 2), nisu zadovoljni radom vlade (2.4), niti demokratijom (3.3) i trenutnim stanjem privrede u zemlji (3). U Srbiji se pojedinci u prekarnom položaju izdvajaju jedino u oceni trenutnog stanja privrede i daju nižu ocenu u odnosu na neprekarne (3.13 naspram 3.45).

Međutim, u Nemačkoj nailazimo na jednu interesantnu situaciju. Naime, statistički značajne razlike u prosečnim odgovorima prekarnih i neprekarnih respondenata se javljaju u pogledu poverenja u političke partije ($t(1190) = 1.76, p = .019$), te u pogledu zadovoljstva načinom na koji nemačka vlada obavlja svoj posao ($t(1161) = -2.31, p = .021$). Ono što je iznenađujuće kod ovog nalaza jeste da ispitanici u prekarnom položaju u proseku iskazuju više poverenja u nemačke političke partije ($M = 4.29$, neprekarni $M = 3.95$) i zadovoljniji su radom nemačke vlade ($M = 4.63$, neprekarni $M = 4.28$). No, s obzirom na to da je stranačka identifikacija (videti kasnije Tabelu 5) dominantno usmerena na parlamentarne stranke,

¹³ Nemačka: $t(1131) = -1.70, p = .089$; Hrvatska: $t(830) = 0.38, p = .705$; Srbija: $t(843) = 0.10, p = .924$.

donekle je i razumljivo što su ispitanici relativno zadovoljni radom vlade i političkim strankama.

Posebno je zanimljivo pogledati prosečne odgovore prekarnih i neprekarnih pojedinaca na skali levice i desnice (Tabela 2). *T*-test nezavisnih uzoraka potvrdio je homogenost varijanse u sva tri slučaja, a statističku značajnost u razlici odgovora zabeležili smo u Srbiji i Nemačkoj. Prekarijat u Srbiji je u odnosu na neprekarijat više desno orijentisan (prema sopstvenoj proceni ispitanika), dok je prekarijat u Nemačkoj više levo orijentisan.¹⁴ Iako bi, teorijski, u skladu sa njegovim interesima, prekarijat trebalo da bude levo orijentisan, u Srbiji kao zemlji koja se nalazi na poluperiferijskim pozicijama svetskog kapitalističkog sistema sa autoritarno-oligarhijskim režimom koji samo demokratskim diskursom pravda svoju vlast i gde je nacionalizam vezivna nit vladajuće oligarhije i širih društvenih slojeva, ne iznenađuje što je prekarijat više desno orijentisan.

Sa druge strane, iako i u Nemačkoj vladajuće oligarhije veoma vešto u praktičnim politikama neguju svoj konzervatizam i neoliberalno tržišno usmerenje, politička demagogija i korišćenje tzv. tankih ideologija uspešno prikrivaju vladavinu bogate manjine (koja dela u svom interesu). Kao što će se uskoro videti na Tabeli 5, prekarijat u Nemačkoj se identifikuje sa strankama koje se u javnom prostoru predstavljaju, najčešće, kao „levi ili desni centar” (izuzev stranke Levice za koju bismo jedino mogli reći da je prava levičarski orijentisana stranka, a sa kojom se jedan udeo prekarijata takođe identifikuje) i koje u svojim nazivima imaju reči poput „demokratska”, „socijaldemokratska”, obilato se koriste socijalnom demagogijom. Sve to posledično vodi uverenju građana da su pristalice levičarskih politika, demokratija se ne dovodi u pitanje (pa odnos prema demokratiji više i nije lakmus papir za ideološko-političko usmerenje), a suštinski se radi o, u najmanju ruku, liberalnim usmerenjima. Upravo iz tog razloga, ne iznenađuje što prekarijat u Nemačkoj za sebe misli da je „malo više levo orijentisan”, iako je, što ćemo uskoro pokazati, ova orijentacija veoma upitna.

¹⁴ Nemačka: $t(1147) = 2.12, p = .034$; Hrvatska: $t(772) = 1.06, p = .291$; Srbija: $t(663) = -2.45, p = .015$. Takođe bi trebalo primetiti da je u Srbiji 69% ispitanika bilo u stanju da se pozicionira na skali, a u Hrvatskoj i Nemačkoj je to značajno veći udeo ispitanika – u Hrvatskoj 90%, a u Nemačkoj čak 96%.

Tabela 2*Prosečni odgovori na skali levo-desno*

		Prosečan odgovor na jedanaestostepenoj skali	Značajnost
Srbija	Prekarni	4.89	.015*
	Neprekarni	4.40	
Hrvatska	Prekarni	5.01	.291
	Neprekarni	4.79	
Nemačka	Prekarni	4.14	.034*
	Neprekarni	4.42	

Napomena: * $p < .05$

Ukoliko pogledamo koje su to stranke za koje ispitanici kažu da su im bliske, već letimični pogled na Tabele 3, 4 i 5 je dovoljan pokazatelj da je u Srbiji i Hrvatskoj stranački sistem nestabilan i fragmentisan. Naime, rasutost odgovora (17 različitih političkih opcija u Hrvatskoj i čak 26 u Srbiji između kojih su ispitanici birali, a samo 8 u Nemačkoj) jasno ukazuje na stabilnost nemačkog stranačkog sistema, koji je veoma vitalan u dužem nizu godina, postavljen na utemeljenim i ukorenjenim socijalnim i ideološki rascepima, te manje fragmentiran u odnosu na Srbiju i Hrvatsku. Stabilni sistemi su predvidljiviji za birače, izborna promenljivost je veća u Srbiji i Hrvatskoj, a kada je izborna nestabilnost veća i stranački sistem je nestabilniji.

Iako ne postoji značajna razlika između prekarnih i neprekarnih ispitanika u Srbiji i njihovih stranačkih identifikacija ($p = .200$), prethodno iznet nalaz da se prekarizacija u odnosu na neprekarijat više desno samopozicionira na ideološko-političkoj skali, vidljiv je i u pogledu stranačke identifikacije. Tako čak 58.5% prekarnih (naspram 52% neprekarnih) navodi kao blisku stranku Srpsku naprednu stranku, 5.3% ekstremno-desničarsku Srpsku radikalnu stranku (4.7% neprekarnih), 6.4% radikalno-desničarski pokret Dveri (3.1% neprekarnih). Ipak, ne treba zaboraviti ni da je ukupno tek 27.5% respondenata reklo da ima blisku stranku (25% prekarnih i 29.5% neprekarnih). Čak 67.4% ispitanika reklo je da je na parlamentarnim izborima 2016. godine glasalo za vladajuću koaliciju SNS i SPS (od čega 63.2% za SNS). U svakom slučaju, u Srbiji je reč o „vladavini partija” (tj. jedne partije) i političkom kontekstu autoritarno-oligarhijske strukture koji „pokazuje sve tendencije laganog skliznuća u autoritarni poredak sa produbljivanjem klijentelističkih odnosa i izolacijom politički nepodobnih” (Fiket et al., 2017, str. 35).

Tabela 3

Stranačka identifikacija, Srbija, u procentima

	Neprekarni	Prekarni
Demokratska stranka	7.1	6.4
Demokratska stranka Srbije	0.8	0
Dosta je bilo	3.1	2.1
Dveri	5.5	6.4
Jedinstvena Srbija	0	3.2
Liberalno demokratska partija	1.6	2.1
Liga socijaldemokrata Vojvodine	3.1	0
Ne davimo Beograd	1.6	0
Partija za demokratsko delovanje	0.8	0
Pokret snaga Srbije	1.6	0
Pokret slobodnih građana	0	2.1
Savez vojvođanskih Mađara	3.9	3.2
Socijaldemokratska partija Srbije	0	2.1
Socijaldemokratska stranka	0	0
Socijalistička partija Srbije	7.9	1.1
Srpska napredna stranka	52	58.5
Srpska radikalna stranka	4.7	5.3
Zelena stranka Srbije	0.8	0
Drugo	5.5	7.4

U Hrvatskoj i Nemačkoj je, koliko-toliko, situacija drugačija. Najpre, u ovim državama postoji razlika između pojedinaca koji zauzimaju prekarni i neprekarni položaj na tržištu rada u pogledu stranačke identifikacije, s tim što je razlika veća u Hrvatskoj nego u Nemačkoj.¹⁵ Očigledno, veća razvijenost političkog sistema izražava se kroz veću interesnu usmerenost, pa time i kroz veću racionalnost. Koliko je heuristička vrednost i validnost samopozicioniranja ispitanika na ideološko-političkoj skali levice i desnice u najmanju ruku upitna, najbolje svedoči to da u pogledu ovog samopozicioniranja nema razlike između prekarne i neprekarnih ispitanika, ali ako pogledamo stranačku identifikaciju respondenata, razlika je uočljiva. Potpuno simplifikujući svu kompleksnost hrvatske političke scene, višestranački sistem u Hrvatskoj obeležilo je bipolarno takmičenje dve najveće stranke, za koju se često kaže (takođe vrlo pojednostavljeno) da su leвица (Socijaldemokratska partija Hrvatske, SDP) i desnica (Hrvatska demokratska zajednica, HDZ). HDZ sama sebe naziva

¹⁵ Hrvatska: Kramerov $V = .37, p < .001$; Nemačka: : Kramerov $V = .16, p = .034$.

strankom „europskog desnog centra”¹⁶ iako je pre reč o stranci koja oportunistički povremeno dopušta svom radikalnijem krilu da istupa sa pozicija radikalno-desničarske orijentacije¹⁷ (samo osnivanje stranke 1989. godine i delovanje tokom devedesetih godina bilo je ekstremno-desničarsko, da bi vremenom ublažili svoju retoriku), a SDP je, iako deklarativno „stranka levog centra” koja „zastupa socijaldemokratske vrednosti”¹⁸, pre liberalna stranka¹⁹. Ukratko, ove dve stranke su gospodarile hrvatskom političkom scenom sve do parlamentarnih izbora 2015. i 2016. godine, kada se javljaju novi značajniji politički akteri – Most nezavisnih lista i Živi zid.

Među hrvatskim prekarijatom oni koji su rekli da imaju blisku stranku kao najbližu svojim političkim stavovima izdvajaju stranku Živi zid (28.3% prekarnih ovu stranku navodi kao sebi blisku), rođenu 2011. godine (pod imenom Savez za promjene i ovaj naziv je imala do 2014. godine), a koja je popularnost stekla sprečavajući deložacije u Hrvatskoj. Živi zid i stranka Most (osnovana 2012. godine) nastale su kao opozicija višedecenijskoj dominaciji HDZ i SDP i promovisale su se kao antiestablišmentske stranke osnovane kao odgovor na ekonomsku recesiju, porast nezaposlenosti i korupcije, vezu političkih i ekonomskih elita, te nemogućnost vladajućih stranaka da se izbore sa posledicama ekonomske krize iz 2008/2009. godine. Podsetimo se – po pravilu, demagoški diskurs (ili populistički u njegovom drugom i trećem značenjskom smislu) je reakcija na neku od društveno-ekonomskih kriza, koje su po svojoj prirodi kompleksne a koje postojeći društveni i politički akteri ne mogu tako lako rešiti, pa se pribegava redukcionističkom shvatanju sveta na „dobre nas” i „zle njih”.

¹⁶ Članak 1. Statuta HDZ: https://www.hdz.hr/userfiles/pdf/hdz_statut_2018.pdf, pristupljeno 7.11.2021.

¹⁷ Radi se o tome da, kao što i SNS u Srbiji potiče iz SRS, tako i HDZ koliko god menjao retoriku u biti ostaje desničarska stranka, a glavno krilo u stranci je prinuđeno da ublažava desnu retoriku, te radikalno-desničarske ispade ostavlja sporednom krilu stranke (<https://www.danas.rs/nedelja/desnicar-opasnih-namjera/>, pristupljeno 7.11.2021).

¹⁸ Članak 130. Statuta SDP: <http://www.sdp.hr/wp/wp-content/uploads/2018/04/Statut-SDP-2018.pdf>, pristupljeno 7.11.2021.

¹⁹ U svom Programu stranka ističe da se je sloboda „prva i najviša vrednost” za koju se zalaže, a da se sloboda shvata kao „sloboda rada, stvaralaštva, poduzetništva i vlasništva na principima socijalne tržišne ekonomije, koja ima za cilj dobit, ali i dobrobit zajednice, te socijalnu i ekološku sigurnost” (Program SDP, str. 4, http://www.sdp.hr/wp/wp-content/uploads/2018/04/Program_SDPa-Za_dobro_društvo.pdf, pristupljeno 7.11.2021).

Tabela 4

Stranačka identifikacija, Hrvatska, u procentima

	Neprekarni	Prekarni
Hrvatska demokratska zajednica (HDZ)	33	26.7
Socijaldemokratska partija Hrvatske (SDP)	33.7	23.3
Most nezavisnih lista (Most)	4.6	1.7
Živi zid	6.5	28.3
Hrvatska seljačka stranka (HSS)	0.4	1.7
Hrvatska narodna stranka – Liberalni demokrati (HNS)	3.8	1.7
Istarski demokratski sabor (IDS)	4.2	0
Bandić Milan 365 – Stranka rada i solidarnosti	1.5	3.3
Hrvatska socijalno liberalna stranka (HSLs)	0.8	0
Samostalna demokratska srpska stranka (SDSS)	0	1.7
Neovisni za Hrvatsku (HNR)	1.5	1.7
Hrvatska konzervativna stranka (HKS)	0.8	3.3
Hrast – Pokret za modernu Hrvatsku	0.4	0
START – Stranka antikorupcije, razvoja i transparentnosti	0.8	0
Lista Mislav Kolakušić	4.2	0
GLAS – Građansko-liberalni savez	0.8	0
Drugo	3.1	6.7

Most i Živi zid kritikuju etablirane političke stranke, zahtevaju reformu političkog sistema, smanjenje moći političkih elita i direktnu demokratiju, „običan narod”, te načelno ne odbacuju demokratske vrednosti i ljudska prava. Iako obe stranke sebe predstavljaju kao „transideološke”, pokušavajući tako da se razlikuju od HDZ i SDP (no ipak je Most između 2015. i 2017. godine bio deo vladajuće koalicije sa konzervativno-desničarskim HDZ), suštinski je reč o konzervativno-desnoj stranci Most, čiji čelnici imaju izrazito homofobične stavove²⁰, zalažu se za ekonomski

²⁰ Božo Petrov, čelnik Mosta i kandidat Mosta nezavisnih lista za premijera na hrvatskim parlamentarnim izborima 2016. godine, ovako govori o gej osobama koje su ga optužile da svojim izjavama podstiče na mržnju: „Moje je legitimno pravo tražiti zaštitu za svoju djecu. To što sam tolerantna i mirna osoba, ne daje pravo manjini da mi nameće kako se trebam ponašati i što misliti. Trebaju se probuditi u našoj Hrvatskoj i shvatiti da su u manjini i da im mi toleriramo to. Ali moraju shvatiti da ću se ja za svoju djecu boriti isto kao što će se oni boriti za svoju. Želim za svoju djecu ono što je društveni konsenzus i stavove temeljene na dokazima, a ne da mi manjina nameće što će učiti moja djeca i kako ću se ja osobno ponašati” (<https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/trebaju-se-probuditi-u-nasoj-hrvatskoj-i-shvatiti-da-su-u-manjini-i-da-im-mi-toleriramo-to-15085280>, pristupljeno 7.11.2021).

liberalizam i monetarni konzervatizam, liberalizaciju penzijskih fondova, neoliberalnu fleksibilizaciju radnih odnosa.²¹

Živi zid, sa druge strane, za sebe kaže da ih „nije moguće odrediti kao lijevu, desnu ili pak stranku centra, niti kao konzervativnu, liberalnu, socijaldemokratsku ili demokrišćansku, već kao humanističku stranku”.²² Živi zid traži promenu modela monetarne politike, ukidanje nezavisnosti centralne banke i Ustavnog suda, redistribuciju ekonomske moći, protiv je EU i NATO, koje vidi kao institucije koje imaju za cilj ne „ekonomski razvoj država članica ili razvoj demokracije nego neofeudalizaciju i totalitarizaciju odnosa u društvu”.²³ Iako postoje autori koji Most nazivaju „antiestablišmentskom reformskom strankom”, a Živi zid „levo populističkom strankom”, kod koje je „vidljivo levo opredeljenje” (Mikucka-Wójtowicz, 2017, str. 109) ili „strankom koja izlazi izvan okvira antiestablišmentske reformske stranke da u njegovom programu ima elemenata antisistemske pozicije” (Henjak, 2018, str. 388), nema ni reči o tome da bismo Živi zid mogli nazvati antisistemskom strankom. To je stranka koja se predstavlja kao antiestablišmentska, kritikuje bankokratiju i partokratiju, ali suštinski kapitalizam ne dovodi u pitanje.²⁴ Štaviše, Mate Kapović, vanredni profesor Filozofskog fakulteta u Zagrebu i član

²¹ U izbornom Programu za 2016. godinu Most se u pogledu radnih odnosa jasno zalaže za: „fleksibilnije radno vrijeme (...), pojednostavljene procedure prijave i odjave radnika, povećanje rokova za e-prijavu radnika na HZMO/HZZO (...) omogućavanje rada u više tvrtki na mnogo fleksibilniji način od do sada predviđenog, izjednačavanje statusa plaće i plaće u naravi, državno osiguranje isplate plaća radnicima, jaču regulativu oko tvrtki korištenih za izbjegavanje plaćanja – zakonsko onemogućavanje otvaranja novih tvrtki do podmirenja svih obveza u staroj tvrtki, jednaka prava i obveze za sve, radnika i poslodavca – suzbijanje sive ekonomije, prava i obveze radnika na razini onih u EU” (Program, str. 26, https://mvinfo.hr/file/articleAttachment/file/most-nl-program-2016_4.pdf, pristupljeno 7.11.2021).

²² Program Živog zida, str. 9, <https://www.zivizid.hr/program/>, pristupljeno 7.11.2021.

²³ Program Živog zida, str. 67, <https://www.zivizid.hr/program/>, pristupljeno 7.11.2021.

²⁴ Predsednik Živog zida i kandidat za predsednika države na izborima 2014. godine, Ivan Vilibor Sinčić, u intervjuu za Slobodnu Dalmaciju iz 2015. godine jasno je istakao prokapitalističku orijentaciju stranke: „Glavni uzrok nejednakosti u društvu je bankarska nadklasa koja je drugima otela pravo da stvaraju novac. Ako svi ljudi trebaju vodu da bi preživjeli, nitko nema pravo sebi prigrabiti monopol na puštanje vode iz pipe. A upravo to se dogodilo u Europskoj uniji, zato mnogi ovdje nikako i ne mogu izići iz ekonomske krize. Mi u Živom zidu jako cijenimo privatnu inicijativu i poštujemo privatno vlasništvo. Protiv kapitalista koji stvaraju nove vrijednosti nemamo ama baš ništa i striktno ih odvajamo od bankara koje uglavnom smatramo društvenim štetocinima. Naravno, nekakav kapitalist koji je bogatstvo stekao kriminalom je za zatvor ako mu se dokaže nepoštena prvobitna ili druga akumulacija, no naši glavni protivnici su – prije svega – banke i financijske institucije” (<https://slobodnadalmacija.hr/vijesti/hrvatska/ivan-vilibor-sincic-nismo-protiv-kapitalizma-nego-smo-protiv-bankara-261209>, pristupljeno 7.11.2021).

Radničke fronte (levičarske partije u Hrvatskoj koja je osnovana 2015. godine ali tek od 2017. godine na gradskim nivoima, a od 2019/2020. godine na republičkom nivou dobija nešto veću pažnju javnosti i 2020. na parlamentarnim izborima dobija jedno mesto u hrvatskom Saboru) oštro kritikuje predstavljanje Živog zida kao strankom levice: „Živi zid nikako nije ljevica (što je jasno po njihovom sustavnom izbjegavanju „svjetonazorskih” pitanja, čestoj nacionalističkoj retorici, koaliciranju čak s protofašističkim i fašističkim opcijama u prošlosti, sklonosti teorijama zavjere itd.), ali koji itekako ima veze s ljevicom jer retorički preuzima (iako nevješto i neartikulirano) dio njezina antisistemskog retoričkog repertoara, dok je elektoralno pokupio dobar dio glasova obespravljenih i osiromašenih. A to je populacija koja ideološki i identitetski ne pripada automatski ljevicima, ali koja bi, pogotovo u razdoblju kapitalističke krize, trebala biti njezin prirodan adresat”²⁵.

Ono što je za nas bitno primetiti jeste da Živi zid (kao i Most) koriste socijalnu demagogiju i pozivaju se na zaštitu „domaćeg kapitalizma”. Sudbina ove stranke (slična i ideološki i po sudbini srpskog pokreta Dosta je bilo) bila je kratkotrajni talas uzleta stranke, kada je predsjednički kandidat na izborima 2014. godine Ivan Vilibor Sinčić osvojio u prvom krugu glasanja treće mesto, na parlamentarnim izborima 2015. godine stranka je osvojila jedan mandat u Saboru, a na parlamentarnim izborima 2016. godine stranka je prošla cenzus od 5% i imala 5 zastupnika u Saboru. Međutim, već na narednim izborima (2020. godine) ova opcija beleži vrtoglavi pad i dobija manje od 2% glasova.²⁶

Iako se ispitanici koji su u neprekarnom položaju u Hrvatskoj, u poređenju sa prekarijatom, više identifikuju sa dve najveće stranke – HDZ (33%) i SDP (33.7%) – nije zanemarljiv ni udeo prekarijata koji kaže da su im bliske ove stranke. Tako se sa HDZ politički identifikuje 26.7%, a sa SPD 23,3% prekarnih u Hrvatskoj. Već je rečeno da je HDZ konzervativno-desničarska stranka, sa radikalno-desničarskim elementima, kojoj su konzervatizam i hrvatski nacionalizam bili sržni deološki pojmovi još od svog nastanka. Prilikom tumačenja ovih nalaza, bitno je napomenuti da se desne ideološke preferencije u Hrvatskoj ne bi trebalo tumačiti isključivo konjunkturnim ekonomskim krizama i migrantskom krizom iz 2014. godine. Još od osamdesetih godina XX veka

²⁵ Autorski tekst na portalu Novi plamen, <https://www.noviplamen.net/tekstovi/prijevremeni-izbori-2016-u-hrvatskoj-sto-dalje/>, pristupljeno 7.11.2021.

²⁶ Podaci dostupni na sajtu Državnog izbornog povjerenstva Republike Hrvatske (<https://www.izbori.hr/site/>).

nacionalistička desnica znala je da ponudi odgovore na krizu identiteta i u novije vreme krizu kapitalizma i krizu demokratije, a HDZ je najvažniji politički akter koji ima obeležja konzervativne desnice i koji poslednje tri decenije, sa kraćim prekidima, čini deo gotovo svake vladajuće koalicije (izuzev u periodu 2000–2003. i 2011–2015. godine kada je u opoziciji). Sa druge strane, SPD je drugi najvažniji politički akter na političkoj sceni Hrvatske, koji je najjači oponent HDZ i sa njima se smenjuje na vlasti. U pitanju je stranka koja samo u nazivu ima reč „socijaldemokratija”, a zapravo je reč o liberalnoj stranci „levog centra”, nastaloj iz nekadašnjeg Saveza komunista Hrvatske (v. Dolenec, 2014). Rečju, na hrvatskoj političkoj sceni (kao i na srpskoj) ne postoji prava levičarska stranka koja bi zastupala interese prekarijata. U takvoj dominaciji manje ili više desno orijentisanih stranaka, prekarijat (koji je kao i ostali građani socijalizovan u nacionalističkoj i autoritarnoj političkoj retorici) se, u najboljem slučaju, okreće političkim akterima koji koriste socijalnu demagogiju kao političkoj taktici kojom privlače što veći broj glasača na izborima.

Tabela 5

Stranačka identifikacija, Nemačka, u procentima

	Neprekarni	Prekarni
Hrišćansko-demokratska unija/Hrišćansko-socijalna unija (CDU/CSU)	33.4	34.9
Socijaldemokratska partija Nemačke (SPD)	19.7	13.8
Levica (Die Linke)	9.5	11.9
Savez 90/Zeleni (Bündnis 90/Die Grünen)	23	26.6
Stranka slobodnih demokrata (FDP)	5.4	5.5
Alternativa za Nemačku (AFD)	7.4	1.8
Piratska partija (Piratenpartei)	0	0.9
Drugo	1.5	4.6

Ukoliko govorimo o Nemačkoj, iako od osamdesetih godina minulog veka na političkoj sceni dolazi do sve veće fragmentacije i tradicionalni dvo(ipo)partizam (CDU/CSU i SPD, sa povremenim „odlučivanjem” manjih stranaka kao što su Zeleni ili FDP kome će od najveće partije biti koalicioni partner) doveden je u pitanje (Orlović, 2018, str. 16), u ovoj državi ipak postoji stabilan stranački sistem. Evropsko društveno istraživanje iz 2018. godine, na čijim podacima radimo analizu političke orijentacije prekarijata, pokazuje da je prekarijat najviše naklonjen Hrišćansko-demokratskoj uniji/Hrišćansko-socijalnoj uniji (CDU/CSU) i Savezu 90,

odnosno Zelenima. Za prvu stranku je 34.9% prekarijata reklo da im je CDU bliska politička opcija, a 26.6% je navelo Zelene. CDU je konzervativno-desničarska politička opcija, koja je od 1949. godine od ukupno osam kancelara (do 2018. godine kada je rađeno istraživanje) davala čak njih pet – iz redova Socijaldemokratske partije Nemačke dolazila su preostala tri kancelara i to sedamdesetih i devedesetih godina XX veka.

Imajući u vidu da su podaci prikupljeni u godini nakon parlamentarnih izbora 2017. i da su izbori, kao i formiranje vlade u 2018. godini bili obeleženi odnosom prema imigracionoj politici u Nemačkoj, teško je zaključiti da li su stranačke preferencije koje su ispitanici iskazali rezultat konjunktturnih elemenata ili dugoročnih preferencija. U svakom slučaju, nemačka kancelarka Angela Merkel (CDU) je od 2005. godine, kada je došla na vlast nemačku politiku, zahvaljujući liberalizaciji i deregulaciji tržišta, uspevala da državnu politiku vodi tako da je u postkriznom periodu (nakon ekonomske krize 2008. godine) ova država uspevala da smanji stopu nezaposlenosti i obezbedi državni suficit. Jedno od objašnjenja ovog uspeha jeste i u političkoj taktici „okupiranja opozicionih tema”. Tako je Merkelova od Zelenih usvojila i promovisala svoju vladu kao zaštitnike životne sredine, od Levice je preuzela promenu u rodnim ulogama u okviru porodice (sprovela je politiku otvaranja vrtića za decu mlađu od tri godine, čime je priznata promena u rodnim ulogama prema kojoj se i ženi priznaje da „donosi hleb u kuću”)²⁷, a prihvatanje liberalnog stava prema migrantima omogućio joj je podršku mladih. Pored negovanja imidža „izbegličke majke” i otvaranja granice za migrante 2015. godine, predizbornim sloganima iz 2017. godine („Za Nemačku u kojoj dobro živimo i prijatno se osećamo”, „Za jaku privredu i siguran posao”, v. Glišović, 2018, str. 106) obraćala se i radnicima, obećavajući smanjenje broja nezaposlenih, umanjenje poreza za srednje slojeve, povećanje dečijeg dodatka i broja stanova i policajaca koji će voditi računa o bezbednosti u državi (Orlović, 2018, str. 17–18).

Imajući u vidu da je migrantski status jedan od značajnih prediktora prekarnosti u Nemačkoj, ne iznenađuje ni što je trećina prekarnih ispitanika upravo CDU navela kao svoju blisku stranku. Međutim, CDU je ipak u poređenju sa drugom najjačom strankom u Nemačkoj (SPD) „tvrđa” u svojim stavovima u pogledu imigracione politike. SPD (kao i Zeleni i Levica) je protiv ograničavanja broja tražilaca azila kojima je dozvoljen

²⁷ Jedan od predizbornih slogana 2017. godine bio je i „Za više poštovanja prema porodici” (Glišović, 2018, str. 106).

ulazak u Nemačku ili EU i protiv moratorijuma na odricanje od porodice za korisnike supsidijarne zaštite. O pragmatičnosti CDU politike prema imigrantima najbolje govori podatak da nije trebalo puno vremena da prođe od dobrodošlice koju je migrantima poželjela Merkelova 2015. godine do distanciranja od migranata i isticanja superiorne vrednosti nemačke kulture od strane ministra unutrašnjih poslova 2017. godine. Drugačije rečeno, kako to s pravom Jovo Bakić zaključuje, „kada nemačkom kapitalu nedostaje radna snaga, onda političari otvaraju vrata useljenicima, ali kada nemačkom radništvu to zasmeta, onda političari zatvaraju granice” (Bakić, 2019, str. 500).

Pored CDU, nezanemarljiv udeo prekarijata u Nemačkoj (26.6%) identifikuje se sa Zelenima, partijom osnovanom 1980. godine u Zapadnoj Nemačkoj, koja se ujedinila sa sestrinskom partijom iz Zapadne Nemačke Alijansa 90 odmah po ujedinjenju. Suštinski, reč je o partiji koja zagovara ekonomski liberalizam i prihvatanje slobodnog tržišta kao osnove prosperiteta, a njeno fokusiranje na ekologizam kao centralne političke teme je klasičan primer „tanke” ideologije centrirane oko jednog pitanja. Drugim rečima, Zeleni se ne bore protiv tržišne logike kapitalizma, već protiv monopola i rentijerskog kapitalizma koji sprečava funkcionisanje slobodnog tržišta, pa je to i razlog što su uspeli da se etabliraju kao politička partija posvećena podršci pokretanju biznisa, a posebno tzv. *start-up* kompanija.²⁸ S obzirom da je izborna 2017. godina bila obeležena temama kao što su imigraciona politika, ali i obrazovne politike, javna bezbednost i zaštita životne okoline i klimatske promene, ne iznenađuje ni što su Zeleni sa svojim „*light*” temama privlačni za preko 26% prekarnih i 23% neprekarnih respondenata u Nemačkoj. U pogledu sociodemografskih karakteristika njenih pristalica, ova stranka uspeh posebno ostvaruje kod mladih žena (do 25 godina), službenika i zaposlenih lica (Bukov, 2018, str. 50).

SPD je kao svoju blisku stranku navelo 13.8% ispitanika u prekarnom položaju (reč je o liberalnoj partiji koja samo u nazivu ima „socijaldemokratiju” i koja je devedesetih godina pod Šrederom (Gerhard Fritz Kurt Schröder) dok je bila na vlasti sprovodila neoliberalnu politiku), a istinski levo orijentisanu Levicu navodi tek svaki deseti prekarni ispitanik (9.5%). Levica je tokom predizborne kampanje bila usmerena na kritiku konkurentskih političkih opcija, pre svega desničarske Alternative za

²⁸ <https://www.institutmontaigne.org/en/blog/economic-policy-german-greens>, pristupljeno 10.11.2021.

Nemačku (predizborni slogan bio je „Odlučno protiv desničarske agitacije. Levica.”) dok se, očigledno, manje obraćala prekarnim radnicima.

Naposletku, bitno je prokomentarisati i radikalno-desničarsku partiju Alternativa za Nemačku, stranku osnovanu 2013. godine kao evroskeptična reakcija na dužničku krizu u južnoj Evropi, koja je 2017. godine, osvojivši treće mesto (12.6%, iza CDU i SPD), ostvarila izvanredan izborni rezultat. Ovim rezultatom stranka je postala prva radikalno-desničarska opcija u nemačkom parlamentu nakon Drugog svetskog rata. Izborni uspeh stranke počiva na razočaranju u tradicionalne političke opcije i njihove praktične politike (tzv. glasanje iz protesta – istraživanje nemačkog Instituta za ispitivanje javnog mnjenja pokazalo je da je čak 61% birača reklo da su za Alternativu za Nemačku glasali jer su razočarani u ostale stranke a manje od 10% birača zaista veruje da je to stranka koja poseduje kompetencije da se uspešno nosi sa pitanjima unutrašnje bezbednosti i politikom prema izbeglicama, v. Evers, 2018, str. 34), ali i u raširenoj ksenofobiji (prema predizbornim anketama 46% stanovništva je zabrinuto jer bi uticaj islama mogao da postane jači, a po 38% ima strah da bi previše stranaca moglo nastaniti njihovu zemlju i da bi to ugrozilo nemački jezik i kulturu (Bukov, 2018, str. 49), a uostalom i istraživanje na čijim podacima smo radili analizu pokazalo je da bi gotovo svaki drugi ispitanik u Nemačkoj dozvolio *samo nekim ljudima koji su iste rase ili etničke pripadnosti* kao i većina stanovnika Nemačke da se dosele i žive u ovoj državi).

Jedan od slogana kojim je stranka išla na izbore a koji glasi „Novi Nemci? Pravimo ih sami”, verno svedoči o nacionalizmu kao ideološkom jezgru Alternative za Nemačku. Biračku osnovu ove stranke čine, sa jedne strane, niže obrazovani mladi radnici (neuporedivo više nego radnice), nereligiozni i nezaposleni, koji žive u postsocijalističkom delu Nemačke, a sa druge strane, „neoliberalno opredeljeni muškarci sa dobrim primanjima” (Bakić, 2019, str. 509–510). Iako su pristalice Alternative za Nemačku prekarni Nemci, ne treba zaboraviti da struktura prekarijata u ovoj državi (čiji nezanemarljiv udeo čine migranti) uslovljava i to da velika većina pripadnika prekarijata ipak bira druge političke opcije. To je jedan od razloga što je samo 1.8% ispitanika u našem poduzorku reklo da im je ideološki bliska stranka Alternativa za Nemačku, ali time ne iscrpljujemo objašnjenje zašto samo 1.8% prekarnih ispitanika navodi ovu stranku (uz 7.4% neprekarnih). Postoje još dva razloga za to – prvi se krije u davanju društveno poželjnih odgovora, a drugi u samom metodološkom pristupu koji smo odabrali kreirajući varijable za prekarne i neprekarne ispitanike.

Naime, da smo definiciju prekarnosti proširili i na dugoročne nezaposlene (a mi smo se fokusirali na radno aktivno stanovništvo i kratkoročno nezaposlene), jer „AfD prosperira naročito kod radnika, ekonomski nezadovoljnih glasača i nezaposlenih” (Bukov, 2018, str. 51), verovatno bismo dobili veći udeo ispitanika koji se identifikuju sa ovom radikalno-desničarskom partijom.

Ukoliko pogledamo odnos ispitanika prema useljenicima, gotovo svaki drugi respondent u Nemačkoj bi dozvolio samo nekim ljudima koji su iste rase ili etničke pripadnosti kao i većina stanovnika Nemačke da se dosele i žive u ovoj zemlji (49%) odnosno dozvolili bi samo nekima koji su različite rase ili etničke pripadnosti (53%) da se dosele i žive u Nemačkoj. Tek svaki četvrti ispitanik (22.4%) dozvolio bi svim ljudima različite rasne ili etničke pripadnosti da se nasele u Nemačkoj, isto toliko bi dozvolilo manjem broju ljudi (21.4%), a 3.2% respondenata dalo je društveno nepoželjan odgovor – ne bi dozvolili nikome ko je različite rasne ili etničke pripadnosti kao i većina stanovnika Nemačke da naseli ovu zemlju. Takođe, u proseku svaki četvrti ispitanik smatra da je za nemačku ekonomiju loše da se u Nemačku dosele ljudi iz drugih zemalja (22.4%), da imigracija unazađuje kulturni život u Nemačkoj (24.2%), te da imigracija Nemačku čini lošijim mestom za život (26.6%). Očekivano, među respondentima koji se identifikuju sa Alternativom za Nemačku njih 91.8% smatra da imigracija Nemačku čini lošijim mestom za život. Ipak, na skalama antiuseljeničkog usmerenja (rasizma i šovinizma, te opažene materijalne i simboličke pretnje)²⁹ ne postoji razlika u prosečnim odgovorima prekarnih i neprekarnih ispitanika.³⁰ Isti je slučaj i u Srbiji, kao i u Hrvatskoj – dominira antiuseljeničko usmerenje među ispitanicima, ali ne postoji statistički značajna razlika između onih koji su u prekarnom i onih koji su u neprekarnom položaju na tržištu rada.³¹

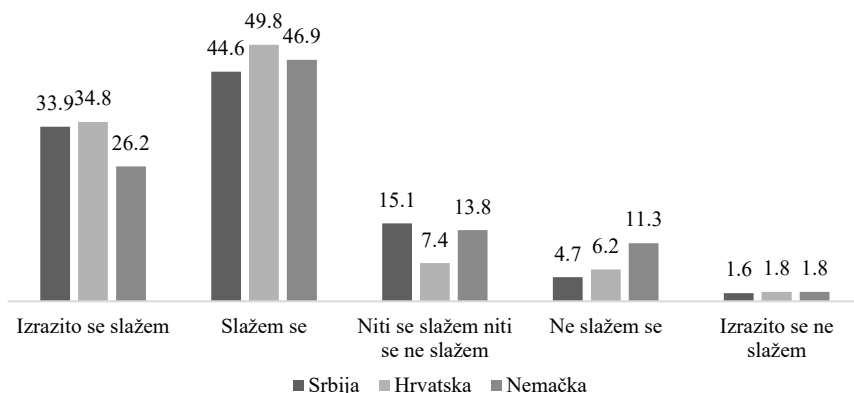
²⁹ Faktorskom analizom se izdvojila jedna komponenta čija je vrednost faktorskog opterećenja već od jedan – u pogledu antiimigrantskog rasizma i šovinizma 2.289 (KMO = .68, $p < .001$, objašnjenost varijanse 76.3%), a u pogledu opažene materijalne i simboličke pretnje 2.330 (KMO = .72, $p < .001$, objašnjenost varijanse 77.6%).

³⁰ Rasizam i šovinizam, $t(1174) = 1.70$, $p = .090$; materijalna i simbolička pretnja, $t(1165) = -1.01$, $p = .314$.

³¹ Srbija: ekonomska i kulturološka pretnja, $t(963) = 0.96$, $p = .338$, rasizam i šovinizam, $t(963) = -1.88$, $p = .061$; Hrvatska: ekonomska i kulturološka pretnja, $t(813) = 0.37$, $p = .714$, rasizam i šovinizam, $t(839) = 1.90$, $p = .057$.

Grafikon 3

Državni intervencionizam: Srbija, Hrvatska, Nemačka, u procentima

Sa politikom državnog intervencionizma i redistributivno-etatištkom orijentacijom, prema kojoj bi vlada trebalo da preduzme mere za smanjenje razlike u nivoima prihoda, slaže se ubedljiva većina ispitanika u sve tri države (Grafikon 3). Pri tumačenju ovih nalaza trebalo bi biti veoma obazriv. Raširenost redistributivno-etatištkke orijentacije među ispitanicima ne znači nužno da se drugačiji vid ekonomske regulacije nazire u dovođenju u pitanje kapitalizma kao svetskog društveno-ekonomskog sistema i rađanju nove ideološke alternative. U Srbiji i Hrvatskoj zagovaranje politike državnog intervencionizma u ekonomiji korene ima u istorijskom nasleđu i vrednosno-normativnoj disonanci građana. Naime, sociološkinja Jelena Pešić je, analizirajući društva Hrvatske i Srbije i vrednosne orijentacije njihovih građana (politički i ekonomski liberalizam), pokazala da u periodu postsocijalističke transformacije „snažna orijentacija na državnu intervenciju u ekonomiji (i to na njenu redistributivnu ulogu) ostaje temeljna karakteristika oba društva nakon četrnaestogodišnjeg iskustva sa (usporenim) tržišnim reformama, podržavajući tezu o državocentričnom karakteru kapitalističkog poretka koji se u njima uspostavljao” (Pešić, 2017, str. 264).

Drugim rečima, postsocijalistička transformacija i uključivanje ovih društava u svetski kapitalistički sistem na zavisnim (periferijskim) osnovama doneli su sa sobom sistemsku legitimacijsku krizu (jer očekivanja stanovništva u pogledu novog poretka nisu bila zadovoljena, a alternativa nije postojala), što je rezultiralo vraćanjem na stari (socijalistički) sistem društvenih odnosa i njihovu reinterpretaciju u novim

okolnostima, ali bez suštinskog preispitivanja osnova na kojima novi sistem (kapitalistički) počiva. Sa druge strane, i u Nemačkoj, kao zemlji koja je u centru kapitalističkog sistema, na krizu kapitalizma (dok sistemska i ideološka alternativa ne postoji) odgovor se traži u snažnijem državnom intervencionizmu, ali uz zadržavanje osnovnih vrednosti na kojima počiva neoliberalna regulacija kapitalističkih odnosa.

Još jednom se valja pozvati na zaključke Jelene Pešić: „Uprkos razočaranjima koje su donele neoliberalne reforme, opšta orijentacija ka kapitalističkom poretku ne mora da bude ugrožena, sve dok se ovaj sistem na istorijskoj pozornici pojavljuje kao ideološki i praktično-politički neupitan (pri tome, nezadovoljstvo reformama može biti, i po pravilu jeste, upravljeno prema konkretnim donosiocima odluka – odnosno političkim partijama na vlasti, uslovljavajući smenu vladajućih političkih režima, bez dovođenja pod znak pitanja i sam pravac reformi) ” (Pešić, 2017, str. 246). U prilog navedenom belodano govori činjenica da sam istraživački instrument Evropskog društvenog istraživanja u sebi ne sadrži indikatore kojima bi se merio politički i ekonomski liberalizam. Rečju, ideološke i vrednosne orijentacije na kojima se temelji kapitalizam uzimaju se kao datost, za koje više i ne postoji istraživačko interesovanje.

Zaključak

Kada govorimo o ideološko-političkim orijentacijama prekarijata u posmatranim državama, najpre je bitno reći da su građani Srbije i Hrvatske manje ili više nezainteresovani za politiku, dok Nemci iskazuju znatno veće interesovanje. U Hrvatskoj i Nemačkoj su prekarni respondenti manje zainteresovani za politiku od neprekarnih, a u Srbiji nema razlike – i jedni i drugi su podjednako nezainteresovani. Politička efikasnost sistema ni u jednoj od tri države nije ocenjena visoko. Eksterna dimenzija (responzivnost političkog sistema) najbolje je u proseku ocenjena u Nemačkoj, u Srbiji je niža, a hrvatski ispitanici responzivnost političkog sistema u svojoj zemlji najniže ocenjuju. Građani Nemačke ne samo da smatraju da politički sistem dozvoljava građanima da imaju uticaj na to šta vlast radi, već i veruju da su politički kompetentniji da učestvuju u politici. Kao jedan od razloga za izrazito nisku ocenu političke efikasnosti sistema u društvima Hrvatske i Srbije može biti i percepcija korumpiranosti sistema. Sve tri države prate trendove opadanja izlaznosti na izbore. U Srbiji i Hrvatskoj politička podrška je izuzetno niska, dok je u Nemačkoj nešto veća, ali ne treba zaboraviti da isti trendovi opadanja poverenja u

tradicionalne političke institucije postoje i u ovoj državi, samo su oni manje izraženi (zahvaljujući političkoj kulturi građana i stabilnosti političkog sistema izraženog u višedecenijskom kontinuitetu i tradiciji glavnih političkih aktera).

Očekivano, u sve tri države najveći udeo ispitanika sebe je pozicionirao u ideološki centar, no među onima koji nisu rekli za sebe da su u centru, više je levo nego desno orijentisanih. Razlog se krije kako u političkoj nepismenosti građana, tako i u činjenici da u javnom diskursu desnica ima znatno negativniji naboj nego levica, te je društveno poželjnije reći da ste „levičar” nego „desničar”, ali i u istorijskom kontekstu – Srbija, Hrvatska i Istočna Nemačka su do poslednje decenije minulog veka delile socijalističko uređenje, a balast nacističke prošlosti igra dodatnu ulogu u Nemačkoj, utičući na davanje društveno poželjnih odgovora. U Hrvatskoj se i prekarni i neprekarni ispitanici pozicioniraju podjednako desno, prekarijat u Srbiji je više desno orijentisan, dok je prekarijat u Nemačkoj više levo orijentisan. U Srbiji kao zemlji koja se nalazi na poluperiferijskim pozicijama svetskog kapitalističkog sistema sa autoritarno-oligarhijskim režimom koji samo demokratskim diskursom pravda svoju vlast i gde je nacionalizam vezivna nit vladajuće oligarhije i širih društvenih slojeva, ne iznenađuje što je prekarijat više desno orijentisan.

Sa druge strane, iako i u Nemačkoj vladajuće oligarhije imaju neoliberalno tržišno usmerenje, politička demagogija i korišćenje tzv. tankih ideologija uspešno prikrivaju vladavinu bogate manjine, a prekarijat se u ovoj državi identifikuje sa strankama koje se u javnom prostoru predstavljaju, najčešće, kao „levi ili desni centar” i koje u svojim nazivima imaju reči poput „demokratska”, „socijaldemokratska”, obilato se koriste socijalnom demagogijom. Sve to posledično vodi uverenju građana da su pristalice levičarskih politika, demokratija se ne dovodi u pitanje (pa odnos prema demokratiji više i nije lakmus papir za ideološko-političko usmerenje), a suštinski se radi o, u najmanju ruku, liberalnim usmerenjima. U Srbiji se prekarijat identifikuje sa desničarskim ili strankama desnog centra (neoliberalnom konzervativnom SNS, ekstremno-desničarskom SRS i radikalno-desničarskim pokretom Dveri).

Hrvatski prekarijat se najviše identifikuje sa politikama koje zagovara Živi zid, desno orijentisana stranka koja koristi socijalnu demagogiju i zagovara zaštitu „domaćeg kapitalizma”. Iako se neprekarni pojedinci u Hrvatskoj više identifikuju sa dve najveće hrvatske stranke (HDZ i SPD), nije zanemarljiv ni udeo prekarijata koji kaže da su im bliske ove stranke.

Na hrvatskoj političkoj sceni (kao i na srpskoj) ne postoji prava levičarska stranka koja bi zastupala interese prekarijata. U takvoj dominaciji manje ili više desno orijentisanih stranaka i političkoj socijalizaciji koju odlikuje nacionalistička i autoritarna politička retorika, prekarijat se okreće političkim akterima koji koriste socijalnu demagogiju kao političkoj taktici kojom privlače što veći broj glasača na izborima.

Najзад, u Nemačkoj se svaki treći pripadnik prekarijata identifikuje sa konzervativno-desničarskom CDU, a svaki četvrti sa Zelenima - partiji koja zagovara ekonomski liberalizam i prihvatanje slobodnog tržišta kao osnove prosperiteta (ekologizam ove partije je primer „tanke” ideologije). Liberalnu SPD je kao svoju blisku stranku navelo 13.8% respondenata u prekarnom položaju, a levo orijentisanu Levicu navodi tek svaki deseti prekarni ispitanik (9.5%). Sa radikalno-desničarskom Alternativom za Nemačku, čije ideološko jezgro čini nacionalistička retorika, više se identifikuju neprekarni ispitanici, što je i razumljivo ukoliko imamo u vidu to da je jedan od prediktora prekarnosti u Nemačkoj pripadnost migrantskoj populaciji (a protiv koje se Alternativa za Nemačku veoma zalaže).

Rečju, prekarijat se u sve tri države identifikuje sa političkim akterima koji obilato koriste socijalnu demagogiju u svom diskursu, a koji u potpunosti prihvataju osnovna usmerenja ekonomskog liberalizma kao osnove na kojoj počiva neoliberalni oblik kapitalizma. O značaju koji socijalna demagogija ima u uslovima krize kapitalizma najbolje svedoči prihvatanje redistributivno-etatiističke orijentacije (prema kojoj bi vlada trebalo da preduzme mere za smanjenje razlike u nivoima prihoda), bez obzira da li je reč o stanovništvu centra ili (polu)periferije.

Na kraju, ovaj rad se oslanjao na podatke iz 2018. godine, što donekle predstavlja ograničenje u kontekstu promenljivih političkih i društvenih okolnosti, a kvantitativni pristup ne omogućava dublji uvid u motive i obrasce političke identifikacije. Stoga se buduća (poželjno čak i longitudinalna) istraživanja pomogla u praćenju promene u političkim orijentacijama prekarijata kroz vreme, a kvalitativna istraživanja mogla bi osvetliti i subjektivna značenja, vrednosne okvire i mehanizme (političke i klasne) identifikacije. Posebnu pažnju valja posvetiti načinu na koji prekarijat internalizuje ideološke narative koji ne odgovaraju njegovim objektivnim interesima, ali funkcionišu kroz emocionalne i simboličke identifikacije. Uporedna istraživanja u širem (postsocijalističkom) kontekstu dodatno bi doprinela razumevanju specifičnosti i zajedničkih obrazaca političkog ponašanja prekarijata.

Zahvalnica

Realizaciju ovog istraživanja finansijski je podržalo Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije u sklopu finansiranja naučnoistraživačkog rada na Univerzitetu u Beogradu – Filozofskom fakultetu (broj ugovora 451-03-137/2025-03/ 200163).

Literatura

- Arzheimer, K. (2017). Another Dog that didn't Bark? Less Dealignment and more Partisanship in the 2013 Bundestag Election: German Politics. *German Politics*, 26(1), 49–64. <https://doi.org/10.1080/09644008.2016.1266481>
- Bakić, J. (2019). *Evropska krajnja desnica: 1945-2018*. Clio. <https://plus.cobiss.net/cobiss/sr/sr/bib/ubsm/274687244>
- Bartlett, W., & Prica, I. (2016). Interdependence between Core and Peripheries of the European Economy: Secular Stagnation and Growth in the Western Balkans. *LEQS – LSE 'Europe in Question' Discussion Paper Series*, Article 104. <https://ideas.repec.org/p/eiq/eileqs/104.html>
- Bukov, S. (2018). Parlamentarni izbori 2017: Rezultati i analize. *Politički Život*, 15, 39–53.
- Dassonneville, R., Hooghe, M., & Vanhoutte, B. (2014). Partisan Dealignment in Germany: A Rejoinder to Russell Dalton. *German Politics*, 23(1–2), 145–155. <https://doi.org/10.1080/09644008.2014.916694>
- Del Río-Casasola, A. (2021). Centre–Periphery in the EU-20: A classification based on factor analysis and cluster analysis. *Cambridge Journal of Economics*, 45(6), 1337–1360. <https://doi.org/10.1093/cje/beab041>
- Dolenec, D. (2014). Zašto SDP-ova vlada nije socijaldemokratska? *Političke analize : tromjesečnik za hrvatsku i međunarodnu politiku*, 5(20), 33–38.
- Evers, Š. (2018). Analiza izbora za nemački Bundestag 24. Septembra 2017. *Politički Život*, 15, 29–36.
- Fiket, I., Pavlović, Z., & Pudar-Draško, G. (2017). *Političke orijentacije građana Srbije. Kartografija nemoći*. FES. <https://rifdt.ifdt.bg.ac.rs/handle/123456789/1718>
- Fiket, I., & Pudar-Draško, G. (2021). Mogućnost vaninstitucionalne političke participacije unutar neresponsivnog sistema Srbije: Uticaj (ne)poverenja i interne političke efikasnosti. *Sociologija*, 63(2), 400–418. <https://doi.org/10.2298/SOC2102400F>
- Freeden, M. (2003). *Ideology: A Very Short Introduction*. Oxford University Press.
- Freeden, M., Sargent, L. T., & Stears, M. (2013). *The Oxford handbook of political ideologies*. Oxford University press.
- Glišović, L. (2018). Parlamentarni izbori u Nemačkoj 2017. Godine. Semiotika predizbornih plakata. *Politički Život*, 15, 103–114.

- Hejvud, E. (2005). *Političke ideologije: Uvod*. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Henjak, A. (2011). Stranačka identifikacija i granice stranačke mobilizacije u Hrvatskoj nakon 2000. Godine. *Političke perspektive: časopis za istraživanje politike*, 1(1), 29–55.
- Henjak, A. (2018). Nose li parlamentarni izbori 2015. I 2016. Godine promjenu političkih rascjepa u Hrvatskoj? *Društvena istraživanja : časopis za opća društvena pitanja*, 27(3), 383–406. <https://doi.org/10.5559/di.27.3.01>
- Klačar, B. (2015). Nepoverenje u političke stranke—Prolazni izazov ili problem za izbornu participaciju u Srbiji? *Godišnjak Fakulteta Političkih Nauka*, 9(14), 185–199. <https://doi.org/10.5937/GodFPN1514185K>
- Kuljić, T. (1983). *Teorije o totalitarizmu*. Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.
- Lazić, M., & Pešić, J. (2012). *Making and Unmaking State-Centered Capitalism in Serbia (2012)*. Čigoja štampa, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu. <https://isi.f.bg.ac.rs/en/1068-2/>
- Mandić, S. (2015). Položaj Srbije u svetskom kapitalističkom sistemu. *Kultura*, 148, 80–101. <https://doi.org/10.5937/kultura1548080M>
- Marković, A. (2018). Prekarnost i migranti: Prolazni izazov ili pretnja za sigurnost i stabilnost neoliberalizma. In Z. Lutovac & S. Mrđa (Eds.), *Savremene migracije i društveni razvoj: Interdisciplinarna perspektiva* (pp. 215–227). Srpsko sociološko društvo; Institut društvenih nauka; Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta. <http://institutecsr.iksi.ac.rs/267/>
- Marković, A. (2019). Prekarnost radnih uslova u Srbiji. In *Stratifikacijske promene u periodu konsolidacije kapitalizma u Srbiji* (pp. 121–141). Filozofski fakultet; Institut za sociološka istraživanja. <http://institutecsr.iksi.ac.rs/266/>
- Marković, A. (2020). Prekarijat i neka pitanja društvene strukture i društvenih nejednakosti. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 39(2–3), 109–126. <https://doi.org/10.47152/ziksi2020237>
- Marković, A. (2022). *Ideološko-politička orijentacija prekarijata u Srbiji* [Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu]. <https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/20653>
- Marković, A. (2023). Prediktori prekarnog položaja radno aktivnog stanovništva u Srbiji, Nemačkoj i Hrvatskoj: Uporedna analiza. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 42(1), 21–40. <https://doi.org/10.47152/ziksi2023012>
- Marković, A. (2024). Neoliberalism and the Penal Turn: Reproduction of Capitalism through the Prison System. In M. Milićević, I. Stevanović, & Lj. Ilijić (Eds.), *PROCEEDINGS of the International Scientific Conference “LIFE IN PRISON: Criminological, Penological, Psychological, Sociological, Legal, Security, and Medical Issues”* (pp. 93–100). Institute of Criminological and Sociological Research. <https://doi.org/10.47152/PrisonLIFE2024.22>

- Mikucka-Wójtowicz, D. (2017). Populizam u političkim strankama – strategija ili ideologija? In Z. Lutovac (Ed.), *Populizam* (pp. 103–118). Institut društvenih nauka, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje.
- Milošević Đorđević, J. (1997). Osnovni pristupi u proučavanju izbornog ponašanja. *Psihologija*, 30(3), 279–294.
- Orlović, S. (2018). Politički sistem, izbori i formiranje vlade u Nemačkoj. *Politički Život*, 15, 11–28.
- Pavlović, Z. (2020). Partije bez partijskih pristaša? Partijska identifikacija u Srbiji u periodu 1990-2020. In M. Jovanović & D. Vučićević (Eds.), *Kako, koga i zašto smo birali: Izbori u Srbiji 1990-2020. Godine* (pp. 133–166). Službeni glasnik i Institut za političke studije. <https://reff.f.bg.ac.rs/handle/123456789/3452>
- Pešić, J. (2017). *Promena vrednosnih orijentacija u postsocijalističkim društvima Srbije i Hrvatske: Politički i ekonomski liberalizam*. Institut za sociološka istraživanja.
- Škorić, M., & Kišjuhas, A. (2014). *Vodič kroz ideologije I*. AKO. <https://rosalux.rs/rosa-publications/vodic-kroz-ideologije-i/>
- Volerstin, I. (2005). *Uvod u analizu svjetskog sistema*. Otvoreni kulturni forum Cetinje.
- Živković, I., & Čolović, I. (2020). Istorijat poverenja u političke institucije u Srbiji od 1990. Do 2020. Godine. In M. Jovanović & D. Vučićević (Eds.), *Kako, koga i zašto smo birali: Izbori u Srbiji 1990-2020. Godine* (pp. 133–166). Službeni glasnik i Institut za političke studije. <https://reff.f.bg.ac.rs/handle/123456789/3452>

Comparative Analysis of the Ideological and Political Orientations of the Precariat in Serbia, Germany, and Croatia*

Aleksandra Marković

University of Belgrade, Faculty of Philosophy, Institute for Sociological Research, Belgrade, Serbia

The paper examines the ideological and political orientations of the precariat in three countries that occupy different positions within the global capitalist system – Serbia, Croatia, and Germany. The analysis is based on data collected during the IX round of the European Social Survey (ESS) in 2018. Members of the precariat in all three countries predominantly identify with political actors who use social demagoguery in their discourse, without questioning the underlying assumptions of neoliberal capitalism. Differences in political participation, perceptions of political efficacy, and ideological identification have been observed among the countries. While Serbia and Croatia exhibit low levels of political interest and distrust in their political systems, Germany has recorded higher levels of political competence and participation; however, there remains a general trend of declining trust in institutions. In Serbia, the precariat primarily identifies with right-wing or centre-right parties. The Croatian precariat largely supports policies that advocate for right-leaning political options, employing social demagoguery and promoting the protection of “domestic capitalism”. In Germany, members of the precariat often align with centrist parties that, while they may express left-leaning rhetoric, embrace (neo)liberal economic policies. In contrast, those who are not part of the precariat are more likely to identify with the radical right-wing Alternative for Germany (AfG). This trend can be attributed to the fact that migrant origins—an aspect that this party strongly denounces—are a significant predictor of precarity within the country. Finally, focus is placed on the ways in which the precariat perceives and reacts to political proposals amid the crisis dynamics inherent in neoliberal capitalism. In this context, redistributive-statist tendencies garner

* Predloženo citiranje: Marković, A. (2025). Usporedna analiza ideološko-političke orijentacije prekarijata u Srbiji, Nemačkoj i Hrvatskoj. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 44(1–2), 17–51. <https://doi.org/10.47152/ziksi2025122>

©2025 by authors

This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0).

widespread support, often manifesting in a demagogic manner, regardless of the state's role within the broader framework of the global capitalist system.

KEYWORDS: precariat / ideological orientation / political orientation / Serbia / Germany / Croatia / European Social Survey (ESS)

PRIMLJENO: 19.04.2025.

REVIDIRANO: 19.05.2025.

PRIHVACENO: 20.05.2025.

Zaštita dece od nasilja u sistemu socijalne zaštite: Analiza normativnog okvira*

Miona Vasić¹

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, Srbija

Deca koja su pretrpela neki oblik nasilja često postaju korisnici usluga socijalne zaštite. Međutim, brojna istraživanja ukazuju da su upravo deca smeštena u ovom sistemu izložena različitim oblicima nasilja tokom boravka. Iako je nasilje nad decom zabranjeno mnogim međunarodnim i domaćim pravnim aktima, mali broj dokumenata posebno ističe potrebu za zaštitom dece unutar sistema socijalne zaštite. Cilj ovog rada jeste analiza normativnog okvira zaštite dece od nasilja u sistemu socijalne zaštite, sa fokusom na međunarodne standarde i pravne propise Republike Srbije. U radu se razmatraju ključni međunarodni dokumenti, uključujući Konvenciju UN o pravima deteta, Konvenciju Saveta Evrope o zaštiti dece od seksualnog iskorišćavanja i zlostavljanja, Opšte komentare Komiteta za prava deteta i Smernice UN o alternativnom staranju. Domaći normativni okvir obuhvata Ustav, Krivični zakonik, Porodični zakon, Zakon o socijalnoj zaštiti i druge relevantne propise. Zasebno su analizirane i različite politike zaštite dece od nasilja u Srbiji, uključujući Strategiju za prevenciju i zaštitu dece od nasilja i Opšti protokol za zaštitu dece od nasilja. Poseban akcenat stavljen je na Posebni protokol za zaštitu dece od nasilja u oblasti socijalne zaštite, kao jedini dokument koji se isključivo bavi zaštitom dece unutar ovog sistema. Iako su preduzeti koraci u pogledu unapređenja normativnog okvira, potrebna su dodatna empirijska istraživanja na temu nasilja nad decom koja su korisnici usluga socijalne zaštite, a

* Rad je delom preuzet i adaptiran iz master rada odbranjenog jula 2024. godine na Fakultetu za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu.

Vasić, M. (2024). *Karakteristike nasilne viktimizacije dece tokom smeštaja u domu za decu i omladinu bez roditeljskog staranja „Spomenak“* [Master rad, Univerzitet u Beogradu, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju]. Univerzitet u Beogradu.

Korespondencija: mionavasic6.1@gmail.com

¹ ORCID <https://orcid.org/0009-0007-4910-9161>

naročito usluga smeštaja i jačanje institucionalnih mehanizama za delotvornu zaštitu dece od nasilja.

KLJUČNE REČI: nasilje nad decom / socijalna zaštita / alternativna briga o deci / međunarodni standardi / zakoni / politike

Uvod

Iako postoji značajan broj međunarodnih i domaćih pravnih akata koji se bave zaštitom prava deteta i prevencijom nasilja, ovaj problem je i dalje prisutan u savremenom društvu. Položaj deteta od najstarijih vremena do danas se značajno promenio, od posmatranja deteta kao svojine roditelja do brige o detetu kao jednoj od najvećih društvenih vrednosti (Petković, 2015). Iako je pravo dece na život i sigurno i bezbrižno odrastanje garantovano brojnim međunarodnim dokumentima i zakonskim propisima, to ne znači da se u stvarnosti ovo pravo dece u potpunosti poštuje (Stevanović, 2010). Na osnovu sintetizovanih podataka iz 112 studija u 96 zemalja, procenjuje se da je tokom 2014. godine više od milijardu dece uzrasta od dve do 17 godina bilo izloženo nekom obliku nasilja (Hillis et al., 2016).

Činjenica da je dete ili mlada osoba pretrpela neki vid zlostavljanja ili zanemarivanja može biti jedan od osnova po kome ono postaje korisnik različitih usluga u okviru sistema socijalne zaštite. U takvim situacijama centar za socijalni rad, kao organ starateljstva, ima obavezu da štiti i pruža podršku detetu žrtvi.

I pored pretpostavke da su deca, zbrinuta u okviru sistema socijalne zaštite, zaštićena od nasilja, rezultati kako stranih, tako i retkih domaćih istraživanja među kojima je u Srbiji do danas sprovedeno samo jedno sveobuhvatno (Plut & Popadić, 2007), ukazuju da su i ova deca često izložena različitim oblicima nasilja. Ove ustanove jesu osnovane sa ciljem zaštite i brige o deci, ali brojni dečaci i devojčice koji u njima borave mogu biti izloženi većem riziku od nasilja u poređenju sa decom koja odrastaju u porodici. Podaci iz mnogih zemalja širom sveta ukazuju da su deca smeštena u institucije često izložena ne samo nasilju od strane osoblja koji su odgovorni za brigu o njima, već i stigmatizaciji, izolaciji i desocijalizaciji koje proističu iz samog institucionalnog okruženja. Ove posledice dodatno povećavaju rizik da deca budu ponovo viktimizovana, a u nekim slučajevima i da sami postanu učinioci nasilja (Pinheiro, 2006).

Hobs i saradnici (Hobbs et al., 1999) sprovedli su istraživanje kojim su ispitivali učestalost fizičkog i seksualnog nasilja prema deci smeštenoj u hraniteljskim porodicama i rezidencijalnim ustanovama tokom šestogodišnjeg perioda u Engleskoj. Uzorak je činilo 158 dece, a podaci o nasilju dobijeni su iz pedijatrijskih izveštaja. Rezultati su pokazali da je u hraniteljskim porodicama fizičko nasilje pretrpelo 42 dece, a na rezidencijalnom smeštaju njih 12. Seksualnom nasilju bilo je izloženo 76 dece na hraniteljstvu i 6 dece u ustanovama. Kod dece u hraniteljskim porodicama, devojčice su češće bile žrtve seksualnog, a dečaci fizičkog nasilja, dok su u rezidencijalnom smeštaju dečaci generalno bili skoro dvostruko češće izloženi nasilju u odnosu na devojčice. U pogledu učinilaca nasilja, hranitelji su bili ti koji su vršili nasilje nad decom u oko 40% slučajeva, a druga deca u oko 20% (Hobbs et al., 1999).

Holandski autori sprovedli su istraživanje u kom su ispitivali učestalost fizičkog nasilja nad decom uzrasta od 12 do 17 godina, kome su bila izložena tokom perioda od godinu dana dok su živela u nekom obliku izvanporodične zaštite. Uzorak je činilo 315 dece, od čega je 81 dete prijavilo da je bilo izloženo nekom obliku fizičkog nasilja. Dobijeni rezultati ukazali su da su deca koja su izmeštena iz svojih primarnih porodica, izložena čak 3 puta većem riziku od fizičkog nasilja nego deca iz opšte populacije, koja žive u svojim primarnim porodicama. Uočene su razlike između dece na različitim tipovima smeštaja, a pokazalo se da deca koja žive u rezidencijalnim ustanovama imaju veći rizik da budu izložena fizičkom nasilju u odnosu na decu smeštenu u hraniteljskim porodicama. Takođe, rezultati su ukazali i na polne razlike, te je 31% dečaka u odnosu na 18% devojčica prijavilo da su iskusili fizičko nasilje tokom svog boravka u vanporodičnoj zaštiti. Veliki broj dece iz uzorka odbijao je da kaže ko je bio nasilan prema njima, ali od one dece koja to jesu prijavila, u oko 70% slučajeva nasilje je ispoljilo hranitelj ili zaposleni u ustanovi (Euser et al., 2014).

Jedino sistemsko istraživanje nasilja u ustanovama za decu bez roditeljskog staranja u Srbiji, sprovedeno je 2007. godine. Uzorkom je obuhvaćeno šest domova za decu, 189 dece uzrasta od 10 do 18 godina i 132 zaposlena. Rezultati su pokazali da faktički i nema deteta koje tokom svog boravka u ustanovi nije iskusilo makar neki oblik nasilja. Konkretnije 97% dece-korisnika tih ustanova doživelo je neku vrstu nasilja. Najčešći oblici nasilja koje su deca doživljavala su verbalno i fizičko nasilje. Ruganje i spletkarenje bili su najzastupljeniji oblici verbalnog nasilja (75%), dok je nekom obliku fizičko nasilja kao što su guranje, šutiranje,

šamaranje, zavrtnanje ruku u toku svog boravka u domu bilo izloženo 89% dece obuhvaćene uzorkom. Uočene su polne i uzrasne razlike, te se pokazalo da su dečaci znatno češće izloženi nasilju od devojčica, a mlađa deca češće trpe nasilje od starije, te da su najizloženiji nasilju upravo mlađi dečaci. U pogledu toga ko je vršio nasilje nad decom tokom njihovog boravka u ustanovi, kod svih oblika nasilja to su bila druga deca u domu, a dominantno je prisutno nasilje starije dece prema mlađoj. Shodno rezultatima istraživanja i zaposleni u domu bili su ti koji su vršili nasilje prema deci, pri čemu je 23% dece iz uzorka izjavilo da se plaši nekog od odraslih iz ustanove, a svako četvrto dete izjavilo je da je barem jednom iskusilo neki oblik fizičkog nasilja od strane zaposlenih (Plut & Popadić, 2007).

Najveći broj međunarodnih i nacionalnih propisa bavi se uopšteno zaštitom dece od nasilja, ali se sve više skreće pažnja na činjenicu da je deci u okviru sistema socijalne zaštite potrebna dodatna podrška i zaštita kako njihovo pravo na život i bezbednost ne bi bilo ugroženo. Iz tog razloga sve više dokumenata u svojim odredbama prepoznaje institucionalno nasilje kao poseban oblik nasilja kome deca mogu biti izložena i u vezi sa tim kontinuirano se radi na unapređivanju zaštite ove posebno osetljive kategorije dece. U skladu sa tim, cilj ovog rada je analizirati normativni okvir zaštite dece od nasilja u okviru sistema socijalne zaštite, a posebnim osvrtom na međunarodne standarde i relevantne pravne propise Republike Srbije, imajući u vidu potrebu za dodatnom zaštitom dece koja su korisnici ovog sistema.

Međunarodni dokumenti u oblasti zaštite dece od nasilja

Prepoznavanje nasilja nad decom kao značajnog društvenog problema praćeno je donošenjem međunarodnih dokumenata kojima se garantuje pravo deteta na sigurnost i zaštitu od svih oblika zlostavljanja i zanemarivanja. Konvencija o pravima deteta stupila je na snagu 1990. godine kao univerzalni međunarodni dokument koji se posebno bavi pravima dece, a do danas su je ratifikovale gotovo sve države sveta. Konvencija slobodu od nasilja posmatra kao fundamentalno ljudsko pravo sve dece (Hillis et al., 2016; Pinheiro, 2006; Stevanović, 2007). U domenu zaštite dece od nasilja značajna su i tumačenja Komiteta za prava deteta, koji deluje kao nadzorno telo odgovorno za praćenje primene Konvencije i daje smernice državama članicama za unapređenje zaštite dece (Stevanović, 2007). U evropskom okviru posebno je značajna Konvencija

Saveta Evrope o zaštiti dece od seksualnog iskorišćavanja i seksualnog zlostavljanja, koja je stupila na snagu 2010. godine, a Srbija je bila među prvim državama koje su ratifikovale ovaj dokument.

Opšti komentar br. 13 Komiteta Ujedinjenih nacija za prava deteta, kao i Smernice Ujedinjenih nacija o alternativnom staranju o deci, posebno ističu potrebu da se unapredi zaštita dece od nasilja u institucijama socijalne zaštite, s obzirom na povećan rizik od zloupotrebe moći i zanemarivanja najboljeg interesa deteta u ovom okruženju.

Konvencija Ujedinjenih nacija o pravima deteta³

Konvencija o pravima deteta nalaže državama članicama obavezu poštovanja i zaštite svih prava sadržanih u konvenciji. Države članice dužne su da preduzmu sve potrebne mere kako bi se sprečila diskriminacija dece po bilo kom osnovu, kao i da obezbede zaštitu i brigu o dobrobiti deteta (čl. 2, st. 2; čl. 3. st. 2). Nasilje nad decom predstavlja rizik po blagostanje deteta i države članice su dužne da preduzmu sve odgovarajuće mere radi zaštite deteta od svih oblika fizičkog ili mentalnog nasilja, povreda ili zloupotrebe, zanemarivanja ili nemarnog odnosa, maltretiranja ili eksploatacije, uključujući i seksualnu zloupotrebu (čl. 19, st. 1).

Konvencija Saveta Evrope o zaštiti dece od seksualnog iskorišćavanja i seksualnog zlostavljanja⁴

Konvencija Saveta Evrope o zaštiti dece od seksualnog iskorišćavanja i seksualnog zlostavljanja doneta je 2007. godine na Lansarotu (Španija), u cilju sprečavanja i borbe protiv ovog oblika nasilja, kao i zaštite dece žrtava seksualnog nasilja (čl. 1, st. 1). Države članice su u obavezi da preduzmu sve neophodne preventivne mere radi sprečavanja svih oblika seksualnog iskorišćavanja i zlostavljanja dece (čl. 4). Preventivne mere obuhvataju upošljavanje, obuku i podizanje nivoa svesti lica koja rade u kontaktu sa decom, obrazovanje za decu, programe i mere za preventivne intervencije, mere za širu javnost i učešće dece, privatnog sektora, medija i civilnog društva. Konvencijom su definisane i zaštitne mere i pomoć

³ Zakon o ratifikaciji Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima deteta, Sl. list SFRJ - Međunarodni ugovori, br. 15/1990 i Sl. list SRJ - Međunarodni ugovori, br. 4/1996 i 2/1997.

⁴ Zakon o potvrđivanju Konvencije Saveta Evrope o zaštiti od seksualnog iskorišćavanja i seksualnog zlostavljanja, Sl. glasnik Republike Srbije-Međunarodni ugovori, br. 1/2010.

žrtvama (čl. 11) koje obuhvataju prijavljivanje sumnje o postojanju nasilja, SOS linije za pružanje pomoći kao i pomoć žrtvama.

Konvencija o pravima deteta, kao i Konvencija o zaštiti dece od seksualnog iskorišćavanja i seksualnog zlostavljanja ratifikovane su od strane Republike Srbije, čime su implementirane u njeno nacionalno zakonodavstvo.

Opšti komentar broj 8 Komiteta Ujedinjenih nacija za prava deteta⁵

Komitet za prava deteta dao je 2006. godine Opšti komentar na Konvenciju UN o pravima deteta koji se odnosi na pravo deteta na zaštitu od telesnog kažnjavanja i ostalih okrutnih ili ponižavajućih oblika kažnjavanja. Ovaj komentar proistekao je iz potrebe da se zabrane svi oblici nasilja nad decom koji su još uvek legalni, odnosno da je telesno kažnjavanje dece u okviru porodice, škole, drugih institucija i kaznenog sistema i dalje nije zakonom zabranjeno (tačka 9). Zabrana telesnog kažnjavanja ne znači automatski i zabranu primene bilo kakve vrste sile u odnosu na dete. Komitet je prepoznao da postoje određene okolnosti u kojima lica koja rade sa decom u okviru institucija ili sa decom u sukobu sa zakonom imaju potrebu da primene razumne oblike sputavanja kako bi uspešno kontrolisali opasno ponašanje ove dece. Naglasak se stavlja na jasnoj razlici između primene sile radi kažnjavanja i radi zaštite (tačka 15). Tačkom 32 skreće se pažnja i na okolnost da je u nekim državama telesno kažnjavanje dece posebno dozvoljeno u školama i drugim institucijama pri čemu je čak propisano i ko i na koji način će ga sprovesti. S druge strane, čak i ako u pravnim propisima, telesno kažnjavanje nije eksplicitno dozvoljeno, u društvu postoji tradicionalni implicitni stav da je ono opravdano (tačka 32). U vezi sa tradicionalnim prihvatanjem telesnog kažnjavanja, Komitet u okviru tačke 35 predlaže da se zakonima jasno zabrani primena telesnog kažnjavanja u svim sredinama uključujući porodicu, školu, pravosudni sistem i sve oblike alternativne brige o deci. Pored same zabrane telesnog kažnjavanja, posebno se ističe da je potrebno pokretanje postupaka u odnosu na učiniocima ove vrste nasilja u okviru škola i drugih institucija za brigu o deci. Na taj način pretnja disciplinskim

⁵ Komitet za prava deteta Ujedinjenih nacija. (2006). Opšti komentar Br. 8: Pravo deteta na zaštitu od telesnog kažnjavanja i ostalih okrutnih ili ponižavajućih oblika kažnjavanja. Ujedinjene nacije. Dostupno na: <https://www.savetzapravadeteta.gov.rs/doc/dokumenta/Opsti-komentarUN-br.8-Pravo-deteta-na-zastitu-od-telesnog-kaznjavanja-i-ostalih-okrutnih-ili-ponizavajućih-oblika-kaznjavanja.doc>

postupkom ili otpuštanjem sa radnog mesta predstavlja mehanizam preventivnog delovanja (tačka 43).

Opšti komentar broj 13 Komiteta Ujedinjenih nacija za prava deteta⁶

Opšti komentar Komiteta Ujedinjenih nacija za prava deteta (br. 13) sadrži određene odredbe koje se specifično odnose na sprečavanje i zaštitu od nasilja dece koja su obuhvaćena sistemom socijalne zaštite. Tačka 32 ukazuje na sistemske probleme koji ugrožavaju zaštitu dece od nasilja u institucionalnom kontekstu, a pre svega na to da neefikasnost zakonodavstva, resursa i kapaciteta u institucijama mogu dovesti do nereagovanja na nasilje. Akcenat se stavlja i na to da u okviru određenih aktivnosti, profesionalci mogu zloupotребiti pravo deteta na zaštitu od nasilja tako što svoj posao obavljaju na takav način da zanemaruju najbolji interes deteta. U domenu definisanja učinioca nasilja nad decom, posebno se skreće pažnja da postoji rizik da deca budu izložena nasilju u brojnim okruženjima u kojima profesionalci i državni službenici često zloupotrebljavaju svoju moć nad decom, između ostalog i u domovima za smeštaj dece (tačka 36). Date su i smernice za preventivne mere koje treba primenjivati u zaštiti dece, koje se odnose na decu, porodicu i zajednicu i profesionalce koji rade sa decom u okviru vladinih i nevladinih institucija (tačka 47).

Smernice Ujedinjenih nacija o alternativnom staranju o deci⁷

Smernice Ujedinjenih nacija o alternativnom staranju o deci predstavljaju ključni međunarodni dokument koji daje okvir za unapređenje zaštite dece bez roditeljskog staranja ili one dece koja su u riziku od izdvajanja iz porodice. U okviru tačke 13 nalaže se da se deca u svakom trenutku u okviru alternativne brige moraju tretirati sa uvažavanjem i dostojanstvom, kao i da moraju biti zaštićena od svakog oblika zlostavljanja/zanemarivanja.

⁶ United Nations Committee on the Rights of the Child. (2011). General comment No. 13: The right of the child to freedom from all forms of violence. United Nations. Dostupno na: <https://www.refworld.org/legal/general/crc/2011/en/82269>

⁷ United Nations General Assembly. (2010). Guidelines for the Alternative Care of Children. United Nations. Dostupno na: <https://www.refworld.org/legal/resolution/unga/2010/en/73661>

Zakonski okvir zaštite dece od nasilja u Srbiji

Zaštita dece od nasilja propisana je u različitim pravnim aktima zakonodavstva Republike Srbije.

Ustavom (Sl. glasnik RS, br. 98/2006 i 115/2021), kao najvišim pravnim aktom, u članu posvećenom pravima deteta propisano je da su deca zaštićena od psihičkog, fizičkog, ekonomskog i svakog drugog iskorišćavanja ili zloupotrebljavanja (čl. 64, st. 3).

Krivični zakonik (Sl. glasnik RS, br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016, 35/2019 i 94/2024) propisuje posebnu grupu krivičnih dela protiv braka i porodice koja obuhvata određena krivična dela u kojima su deca, odnosno maloletna lica prepoznati kao oštećeni. To su krivična dela: vanbračna zajednica sa maloletnikom (čl. 190), oduzimanje maloletnog lica (čl. 191), zapuštanje i zlostavljanje maloletnog lica (čl. 193), nasilje u porodici (čl. 194) i rodoskrvnuće (čl. 197). Pored ove posebne grupe postoje i pojedinačna krivična dela iz različitih grupa u kojima su deca ili maloletna lica prepoznata kao specifična kategorija oštećenih i samim tim se ta okolnost uzima kao otežavajuća. Tu spadaju neka krivična dela iz grupe dela protiv života i tela (npr. teško ubistvo (čl. 114, st. 9), ubistvo deteta pri porođaju (čl. 116), teška telesna povreda (čl. 121, st. 6), sakaćenje ženskog polnog organa (čl. 121a)); protiv sloboda i prava čoveka i građanina (npr. otmica (čl. 134, st. 3)); protiv polne slobode (npr. silovanje (čl. 178, st. 3 i 4), obljuba sa detetom (čl. 180), obljuba zloupotrebom položaja (čl. 181, st. 2 i 3)) i protiv čovečnosti (npr. trgovina ljudima (čl. 388, st. 3), trgovina maloletnim licem radi usvojenja (čl. 389), zasnivanje ropskog odnosa (čl. 390, st. 3)) (Stojanović, 2022).

Zakonom o posebnim merama za sprečavanje vršenja krivičnih dela protiv polne slobode prema maloletnim licima (Sl. glasnik RS, br. 32/2013) definišu se posebni propisi koji se primenjuju na učinioce određenih krivičnih dela prema maloletnim licima. Zabranjeno je ublažavanje kazne (čl. 5, st. 1) i primena uslovnog otpusta za učinioce ovih krivičnih dela (čl. 5, st. 2). Takođe, u slučaju izvršenja nekog od krivičnih dela protiv polne slobode prema maloletnom licu, ne nastupa zastarelost krivičnog gonjenja niti izvršenja kazne (čl. 5, st. 3). Prema učiniocima ovih krivičnih dela, posle izvršenja kazne mogu se primeniti i neke od posebnih mera definisanih ovim zakonom (čl. 7, st. 1), a te mere obuhvataju: obavezno javljanje nadležnom organu policije i Upravi za izvršenje krivičnih

sankcija (čl. 8), zabranu posećivanja mesta na kojima se okupljaju maloletna lica (čl. 9), obavezno posećivanje profesionalnih savetova lišta i ustanova (čl. 10), obavezno obaveštavanje o promeni prebivališta, boravišta ili radnog mesta (čl. 11), obavezno obaveštavanje o putovanju u inostranstvo (čl. 12). O učinocima se takođe vodi posebna evidencija (čl. 13, 14 i 15).

Porodičnim zakonom (Sl. glasnik RS, br. 18/2005, 72/2011 - dr. zakon i 6/2015) je definisana dužnost države da preduzme sve potrebne mere za zaštitu deteta od zanemarivanja, fizičkog, seksualnog i emocionalnog zlostavljanja i svake vrste eksploatacije (čl. 6, st. 2). Ovim zakonom je definisana i zabrana nasilja u porodici (čl. 10, st. 1), kao i pravo na zaštitu od nasilja u porodici (čl. 10, st. 2).

Zakon o sprečavanju nasilja u porodici (Sl. glasnik RS, br. 94/2016 i 10/2023 - dr. zakon) u svojim odredbama jasno određuje nadležnosti i obaveze centra za socijalni rad kao ustanove socijalne zaštite u slučajevima koji uključuju nasilje u porodici. Za svaki centar formira se tim stručnjaka koji pomaže u sprečavanju nasilja i pruža podršku žrtvama (čl. 11). Takođe, predstavnici centra za socijalni rad ulaze u sastav Grupe za koordinaciju i saradnju (čl. 26, st. 1), čiji je zadatak da razmatra sve slučajeve nasilja u porodici koji nisu okončani pravosnažnom odlukom, kada je potrebno pružiti zaštitu i podršku žrtvama, i izrađuje individualni plan zaštite i podrške žrtvi (čl. 25, st. 2). Zakonom je propisano i da nadležni centar vodi evidenciju o primeni individualnih planova zaštite i podrške žrtvama, kao i da se bliže određuje šta je sadržano u evidenciji (čl. 32, st. 7, st. 8).

Jedan od ciljeva socijalne zaštite koji su definisani Zakonom o socijalnoj zaštiti (Sl. glasnik RS, br. 24/2011 i 117/2022 - odluka US) jeste i predupređivanje zlostavljanja, zanemarivanja ili eksploatacije i otklanjanje njihovih posledica (čl. 3, st. 1, tačka 5). Ovim zakonom propisano je i načelo poštovanja integriteta i dostojanstva korisnika koje nalaže da se socijalna zaštita pruža na način koji poštuje fizički i psihički integritet i bezbednost korisnika (čl. 24). Posebnu kategoriju korisnika prava i usluga socijalne zaštite čine pojedinci kod kojih postoji opasnost da postanu, ili već jesu, žrtve zlostavljanja, zanemarivanja, nasilja i eksploatacije, što se odnosi na maloletna, ali i punoletna lica (čl. 41, st. 2, tačka 6; st. 3, tačka 2).

Zakon o pravima korisnika usluge privremenog smeštaja u socijalnoj zaštiti (Sl. glasnik RS, br. 126/2021) sadrži odredbe koje se odnose na

zaštitu od zlostavljanja, eksploatacije i zanemarivanja. Zabrana zlostavljanja obuhvata zabranu svih oblika nasilja i zanemarivanja, kao i obavezu prevencije svih oblika eksploatacije, nasilja i zlostavljanja (čl. 20, st. 1; st. 2). Definirano je šta se podrazumeva pod zanemarivanjem, kao i zabrana zanemarivanja (čl. 20, st. 3; st. 4). Takođe, definisana je i zaštita od rodno zasnovanog nasilja i zaštita reproduktivnog zdravlja devojčica i žena, koja obuhvata zabranu ove vrste nasilja, kao i dužnosti ustanove u pogledu pružanja podrške žrtvama (čl. 21). U slučaju sumnje na zlostavljanje, zakonom su propisane i procedure u vezi sa pristupom zdravstvenoj zaštiti i proverom bezbednosti korisnika (čl. 22).

Zakoni koji takođe sadrže odredbe koje se odnose na zaštitu dece od nasilja su: Zakonik o krivičnom postupku (Sl. glasnik RS, br. 72/2011, 101/2011, 121/2012, 32/2013, 45/2013, 55/2014, 35/2019, 27/2021 - odluka US i 62/2021 - odluka US), Zakon o policiji (Sl. glasnik RS, br. 6/2016, 24/2018 i 87/2018), Zakon o zabrani diskriminacije (Sl. glasnik RS, br. 22/2009 i 52/2021), Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja (Sl. glasnik RS, br. 88/2017, 27/2018 - dr. zakon, 10/2019, 27/2018 - dr. zakon, 6/2020, 129/2021, 92/2023 i 19/2025), Zakon o sportu (Sl. glasnik RS, br. 10/2016), Zakon o radu (Sl. glasnik RS, br. 24/2005, 61/2005, 54/2009, 32/2013, 75/2014, 13/2017 - odluka US, 113/2017 i 95/2018 - autentično tumačenje), Zakon o zdravstvenoj zaštiti (Sl. glasnik RS, br. 25/2019, 92/2023 - autentično tumačenje i 29/2025 - odluka US), Zakon o javnom informisanju i medijima (Sl. glasnik RS, br. 92/2023 i 51/2025) i Zakon o Zaštitniku građana (Sl. glasnik RS, br. 105/2021) (Branković i Tanasijević, 2022).

Politike zaštite dece od nasilja u Srbiji

Od početka 21. veka dosta je urađeno na definisanju politika zaštite dece od nasilja u Srbiji (Stevanović, 2010). Osim propisa koji su dati u pomenutim zakonima, Vlada Republike Srbije je najpre 2005. godine usvojila Opšti protokol za zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja, a zatim 2008. godine i Nacionalnu strategiju za prevenciju i zaštitu dece od nasilja. Pored Opšteg protokola, usvojeni su i Posebni protokoli za različite domene, a 2006. godine za oblast socijalne zaštite usvojen je Posebni protokol za zaštitu dece u ustanovama socijalne zaštite od zlostavljanja i zanemarivanja.

U prethodnom periodu pomenuti dokumenti su revidirani, pa je 2020. godine usvojena Strategija za prevenciju i zaštitu dece od nasilja za period od 2020. do 2023. godine, Opšti protokol za zaštitu dece od nasilja u februaru 2022. godine i Posebni protokol za zaštitu dece od nasilja u oblasti socijalne zaštite u oktobru 2024. godine.

Strategija za prevenciju i zaštitu dece od nasilja za period od 2020. do 2023. godine

Strategija za prevenciju i zaštitu dece od nasilja za period od 2020. do 2023. godine (Sl. Glasnik RS, br. 80/2020) (u daljem tekstu: Strategija) počiva na relevantnim međunarodnim i domaćim propisima koji se bave zaštitom dece od nasilja, a date su i definicije različitih oblika nasilja koje deca mogu biti izložena. Kao poseban oblik nasilja izdvojeno je i institucionalno nasilje kao oblik nasilja koje čine profesionalci u institucijama prema korisnicima, ali i takvo njihovo postupanje kojim se zanemaruju potrebe, uskraćuje pomoć ili se doprinosi ponovnoj viktimizaciji korisnika. Takođe, u Strategiji su izloženi i rezultati različitih istraživanja na temu nasilja nad decom, a posebno je ukazano na činjenicu da je nasilje u ustanovama socijalne zaštite pretrpelo 97% dece, ali i da novijih istraživanja na ovu temu nema.

Cilj Strategije za prevenciju i zaštitu dece od nasilja je da obezbedi kontinuirani sveobuhvatni odgovor društva na nasilje prema deci, u skladu sa dinamikom izazova, rizika i pretnji, kroz unapređen sistem prevencije, zaštite i podrške. Definisani su i posebni ciljevi koji obuhvataju prevenciju i sistematski rad na promeni stavova, vrednosti i ponašanja u odnosu na nasilje prema deci; intervencije usmerene ka zaštiti dece od nasilja i normativni okvir, institucionalni i organizacioni mehanizmi za prevenciju i zaštitu dece od nasilja. Za svaki posebni cilj definisan je niz aktivnosti kojima će se težiti ostvarenju postavljenog cilja.

Opšti protokol za zaštitu dece od nasilja⁸

Opšti protokol za zaštitu dece od nasilja (u daljem tekstu: Opšti protokol) u svojoj osnovi zasniva se na Konvenciji o pravima deteta, kao i

⁸ Vlada Republike Srbije. (2022). Opšti protokol za zaštitu dece od nasilja. Dostupno na: <https://www.savetzapravadeteta.gov.rs/doc/dokumenta/Opsti-protokol-za-zastitu-dece-od-nasilja.pdf>

na ostalim međunarodnim dokumentima kao što su Konvencija protiv torture i drugih surovih, neljudskih i ponižavajućih kazni i postupaka, Konvencija Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici i Konvencija Saveta Evrope o borbi protiv trgovine ljudima.

Vlada Republike Srbije donela je 10. februara 2022. godine Zaključak o usvajanju Opšteg protokola za zaštitu dece od nasilja, čijim donošenjem je prestao da važi Opšti protokol za zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja iz 2005. godine.

Kao i u prethodnoj verziji Opšteg protokola, date su definicije različitih oblika nasilja koje je dala Svetska zdravstvena organizacija, ali se razlika ogleda u tome što su u novom protokolu date i definicije preko 20 najrazličitijih oblika nasilja kome deca mogu biti izložena, uključujući i institucionalno nasilje.

Opšti protokol se zasniva na osnovnim principima koji su dati u Konvenciji o pravima deteta, a to su pravo deteta na opstanak, život i razvoj, nediskriminacija, najbolji interes deteta i participacija deteta.

Opšti cilj Opšteg protokola je obezbeđivanje systemske kontinuirane prevencije svih oblika nasilja nad decom i osiguravanje efikasnih, intersektorskih mera zaštite kada postoji sumnja ili saznanje o nasilju koje uključuje decu. Različiti sistemi se uključuju u proces zaštite dece od nasilja, ali glavnu ulogu ima sistem socijalne zaštite. Organ starateljstva sprovodi procenu, planiranje i učestvuje u primeni mera i usluga socijalne i porodičnopravne zaštite. Takođe, organ starateljstva pokreće i učestvuje u sudskim postupcima. Pored sistema socijalne zaštite, veliki značaj imaju i sistem zdravstvene zaštite, sistem obrazovanja i vaspitanja, policija, pravosudni sistem, jedinice lokalne samouprave, organizacije civilnog društva, sportske organizacije i mediji. Proces zaštite uključuje sledeće korake: prepoznavanje nasilja, prijavljivanje sumnje na nasilje, postupanje prilikom zaštite deteta i sprovođenje neodložne intervencije.

Ključne novine koje donosi Opšti protokol za zaštitu dece od nasilja u odnosu na Opšti protokol za zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja, pored proširene definicije nasilja nad decom, jesu i dodatno unapređeni mehanizmi koordinacije i operativne procedure među različitim institucijama, kao i stavljanje snažnijeg akcenta na preventivne mere i edukaciju stručnjaka koji rade sa decom i informisanje šire javnosti kao i same dece o načinima prepoznavanja i reagovanja na nasilje.

Posebni protokol za zaštitu dece od nasilja u oblasti socijalne zaštite⁹

Deca u sistemu socijalne zaštite prepoznata su kao posebno osetljiva kategorija, te je 2006. godine Ministarstvo rada, zapošljavanja i socijalne politike u skladu sa Nacionalnim planom akcije za decu sačinilo Posebni protokol za zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja u ustanovama socijalne zaštite. Ovaj dokument je revidiran i 29. oktobra 2024. godine Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja Republike Srbije donelo je Posebni protokol za zaštitu dece od nasilja u oblasti socijalne zaštite (u daljem tekstu: Posebni protokol).

Posebni protokol uređuje aktivnosti, procedure i druga pitanja radi prevencije i zaštite od nasilja dece koji su korisnici prava ili usluga u okviru sistema socijalne zaštite, što obuhvata centre za socijalni rad, druge ustanove socijalne zaštite, hraniteljske porodice kao i druge pružaoce usluga socijalne zaštite. Ovo predstavlja prvu razliku u odnosu na prethodnu verziju protokola jer se širi obim primene sa samo ustanova socijalne zaštite na širi spektar pružalaca usluga u okviru sistema socijalne zaštite.

Principi i opšti cilj Posebnog protokola u potpunosti se zasnivaju na principima i ciljevima Opšteg protokola za zaštitu dece od nasilja. Specifični ciljevi Posebnog protokola uključuju unapređivanje procedura u postupku zaštite dece od nasilja, obezbeđivanje pomoći i podrške detetu i članovima njegove porodice, rad na prevenciji nasilja, efikasnu saradnju u cilju prevencije i zaštite dece od nasilja, informisanje javnosti i dece o načinima postupanja u slučaju sumnje na nasilje u okviru sistema socijalne zaštite i unapređivanje kompetencija stručnjaka koji rade sa decom.

Druga razlika u odnosu na prethodnu verziju Posebnog protokola jeste proširivanje definicije nasilja. U definisanju osnovnih oblika nasilja, Posebni protokol u potpunosti preuzima određenje različitih oblika nasilja onako kako je dato u Opštem protokolu. Ipak, s obzirom na specifičnost socijalnog i institucionalnog okruženja, u Posebnom protokolu dodatno su razrađene definicije fizičkog, emocionalnog, seksualnog nasilja, eksploatacije i zanemarivanja. Za svaku vrstu nasilja detaljno se navodi postupanje/ponašanje koje se smatra nasiljem.

⁹ Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja. (2024). Posebni protokol za zaštitu dece od nasilja u oblasti socijalne zaštite. Dostupno na: <https://www.minrzs.gov.rs/>

Ključnu ulogu u procesu zaštite dece od nasilja ima centar za socijalni rad, odnosno organ starateljstva, dok se na nivou ustanova socijalne zaštite i drugih pružalaca usluga radi realizacije zaštite dece, formira interni tim za zaštitu dece. Ovo takođe predstavlja novinu u odnosu na prethodnu verziju protokola u kojoj je interni tim bio identičan ovoj verziji, ali se na nivou centara za socijalni rad formirao eksterni tim za zaštitu dece koji u ovoj verziji protokola više ne postoji.

Još jedna novina koja se unosi u novom protokolu jeste značajan akcenat na prevenciju nasilja. Definišu se mere i aktivnosti kojima se stvara sigurno okruženje za decu, kao i aktivnosti koje obuhvataju obuke, tribine, radionice u cilju razvijanja veština prepoznavanja i podizanja svesti o nasilju kod zaposlenih i dece.

Odredbe koje se odnose na interni tim, odnosno kriterijume za izbor članova tima, na koji način se obezbeđuje efikasno funkcionisanje tima i njegove zadatke nisu menjane. Interni tim čine najmanje dva člana, pri čemu članovi moraju imati usvojena znanja iz domena zaštite dece od nasilja, obučeni su za primenu Opšteg i Posebnog protokola, imaju razvijene veštine komunikacije i poštuju etičke principe. Procedura u slučaju otkrivanja i prijavljivanja nasilja takođe nije značajnije menjana donošenjem novog protokola. Obaveza je zaposlenih i svih drugih lica u sistemu socijalne zaštite da prijave svako saznanje ili sumnju da je dete bilo izloženo nasilju ili da postoji rizik da bude izloženo nasilju.

Specifičnost Posebnog protokola za domen socijalne zaštite, kako stare tako i nove verzije, jeste što se u njemu predviđa procedura u slučajevima kada su zaposleni ustanove/pružaoca usluge označeni kao učinioci nasilja prema detetu. U takvim situacijama moguće je udaljavanje zaposlenog sa posla, smena člana internog tima ako je on označen kao učinilac nasilja i obaveštavanje centra za socijalni rad i nadležnog ministarstva ukoliko je direktor ustanove označen kao učinilac. U svakom od ovih slučajeva, prema označenom učiniocu preduzimaju se mere u skladu sa zakonom i drugim propisima.

Posebni protokol predviđa određene korake koje treba preduzeti po dobijanju prijave. Interni tim preduzima aktivnosti u cilju određivanja prioriteta postupanja, vrši procenu rizika, osigurava bezbednost deteta i na osnovu podataka sa kojima raspolaže donosi zaključak. O svakoj prijavi nasilja interni tim je dužan da obavesti nadležni centar za socijalni rad. Ovi postupci se neznatno razlikuju od procedure koja je bila definisana starom verzijom protokola.

Novina u revidiranom protokolu jeste to da su unete i smernice za prijavu slučaja nasilja policiji odnosno javnom tužiocu, pri čemu je jasno navedeno šta krivična prijava treba da sadrži.

Na samom kraju, protokol je dopunjen i odredbama koje se odnose na saradnju i unapređenje kompetencija za koje je direktno odgovorno ministarstvo zaduženo za socijalnu zaštitu i brigu o porodici. Ministarstvo je dužno da preduzima aktivnosti u cilju obučavanja učesnika u sistemu socijalne zaštite za primenu protokola, podstiče međusektorsku saradnju, sprovodi istraživanja u oblasti prevencije i zaštite dece od nasilja, upoznaje decu i mlade sa odredbama Opšteg i Posebnog protokola. Republički i Pokrajinski zavodi za socijalnu zaštitu su odgovorni za praćenje primene protokola i o tome jednom godišnje sastavljaju izveštaj koji se dostavlja ministarstvu. Za unapređivanje kompetencija stručnih radnika u domenu primene protokola zadužena je Komora socijalne zaštite. I na samom kraju, novina koja bi trebalo da značajno olakša i ubrza delovanje nadležnih organa u slučajevima nasilja nad decom jeste i obaveza prijave svakog slučaja nasilja na Nacionalnu platformu za prevenciju nasilja koje uključuje decu „Čuvam te“.

Zaključak

Položaj deteta u društvu se menjao kroz istoriju, ali je savremeni pravni i politički okvir konačno prepoznao dete kao subjekt prava kojem je neophodna sveobuhvatna zaštita od svih oblika nasilja. Donošenjem brojnih međunarodnih i nacionalnih propisa načinjen je značajan pomak u zabrani nasilja nad decom, ali to nije kraj jer nasilje i dalje postoji, posebno u zatvorenim sistemima poput socijalne zaštite.

Iako ne postoji jedinstveni međunarodni dokument koji se bavi isključivo zaštitom dece od nasilja u okviru sistema socijalne zaštite, brojna međunarodni propisi jasno prepoznaju ovu grupu dece kao posebno osetljivu. Srbija je u zakonodavnom (formalnom) smislu ostvarila visok stepen usklađenosti svojih propisa sa međunarodnim standardima u toj oblasti. Još 2006. godine, donošenjem Posebnog protokola za zaštitu dece u ustanovama socijalne zaštite od zlostavljanja i zanemarivanja, započeta je sistemska regulacija ove oblasti. Nakon 18 godina, ovaj dokument je revidiran i zamenjen novim dokumentom, Posebnim protokolom za zaštitu dece od nasilja u oblasti socijalne zaštite, koji uvodi brojne novine, ali i dalje ostaje jedini akt koji se direktno odnosi na ovu temu. Međutim,

evidentno je da primena postojećih propisa i politika ostaje izazov. Stoga je neophodno uložiti dodatne napore u kontinuiranu edukaciju stručnjaka, jačanje mehanizama nadzora, unapređenje institucionalnih procedura i što je ključno sprovesti sveobuhvatna empirijska istraživanja o prisustvu nasilja nad decom smeštenim u hraniteljskim porodicama i ustanovama socijalne zaštite u Srbiji. Ta buduća istraživanja trebalo bi da obuhvataju kako decu, tako i stručne radnike u ustanovama socijalne zaštite, kao i hranitelje, a metodološki okvir mogao bi da podrazumeva primenu anketnih upitnika, dubinskih intervjuova i fokus grupa. Na taj način obezbedila bi se višeslojna i sveobuhvatna slika o pojavnim oblicima, uzrocima i posledicama nasilja. Samo kroz razumevanje lokalnog konteksta i uvida u stvarno stanje možemo formulisati delotvorne politike koje će osigurati stvarnu, a ne samo deklarativnu zaštitu dece od nasilja.

Zahvalnica

Ovaj rad je rezultat angažovanja autora u skladu sa Planom i programom rada Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja za 2025. godinu, na osnovu ugovora broj 451-03-136/2025-03/200039 sa Ministarstvom nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije.

Literatura

- Branković, I., & Tanasijević, J. (2022). Institucionalna politika očuvanja sigurnosti dece kao mehanizam za unapređenje sistema zaštite dece od nasilja u državnim institucijama Republike Srbije i Bosne i Hercegovine. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 42(2–3), 127–139. <https://doi.org/10.47152/ziksi2022039>
- Euser, S., Alink, L.R.A., Tharner, A., van IJzendoorn, M.H., and Bakermans-Kranenburg, M.J. (2014). Out of home placement to promote safety? The prevalence of physical abuse in residential and foster care. *Children and Youth Services Review*, 37, 64–70. <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2013.12.002>
- Hillis, S., Mercy, J., Amobi, A., & Kress, H. (2016). Global Prevalence of Past-year Violence Against Children: A Systematic Review and Minimum Estimates. *Pediatrics*, 137(3), 1–13. <https://doi.org/10.1542/peds.2015-4079>
- Hobbs, G. F., Hobbs, C. J., & Wynne, J. M. (1999). Abuse of Children in Foster and Residential Care. *Child Abuse & Neglect*, 23(12), 1239–1252. [https://doi.org/10.1016/S0145-2134\(99\)00096-4](https://doi.org/10.1016/S0145-2134(99)00096-4)
- Komitet za prava deteta Ujedinjenih nacija. (2006). *Opšti komentar Br. 8: Pravo deteta na zaštitu od telesnog kažnjavanja i ostalih okrutnih ili ponižavajućih oblika kažnjavanja*. Ujedinjene nacije. Dostupno na: <https://www.savetza>

- pravadeteta.gov.rs/doc/dokumenta/Opsti-komentarUN-br.8-Pravo-deteta-na-zastitu-od-telesnog-kaznjavanja-i-ostalih-okrutnih-ili-ponizavajućih-oblika-kaznjavanja.doc
- Krivični zakonik, Službeni glasnik Republike Srbije br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016, 35/2019 i 94/2024. (2024).
- Ministarstvo rada, zapošljavanja i socijalne politike. (2006). *Posebni protokol za zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja u ustanovama socijalne zaštite*.
- Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja. (2024). *Posebni protokol za zaštitu dece od nasilja u oblasti socijalne zaštite*. Dostupno na: <https://www.minrzs.gov.rs/>
- Petković, N. (2015). *Zanemarivanje i zlostavljanje dece u Srbiji: Fenomenologija, etiologija i društvena reakcija* [doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu]. NaRDus. https://hdl.handle.net/21.15107/rcub_nardus_4837
- Pinheiro, P. S. (2006). *World report on violence against children*. United Nations Secretary-General's Study on Violence against Children.
- Plut, D., & Popadić, D. (2007). *U lavirintu nasilja-Istraživanje nasilja u ustanovama za decu bez roditeljskog staranja u Srbiji*. Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Porodični zakon, Službeni glasnik Republike Srbije br. 18/2005, 72/2011 - dr. zakon i 6/2015. (2015).
- Stevanović, I. (2007). Međunarodnopravna zaštita maloletnih lica od zlostavljanja i zanemarivanja. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 26(1-2), 219–241.
- Stevanović, I. (2010). Neophodnost ustanovljavanja jedinstvenog programa aktivnosti za prevenciju nasilja među decom u Republici Srbiji. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 29(1–2), 71–87.
- Stojanović, Z. (2022). *Komentar Krivičnog zakonika: prema stanju Krivičnog zakonika od 1. decembra 2019. godine i prema stanju zakonodavstva od 15. maja 2022. godine (12. dopunjeno izd.)*. Službeni glasnik.
- Strategija za prevenciju i zaštitu dece od nasilja za period od 2020. do 2023. godine, Službeni glasnik Republike Srbije br. 80/20. (2020).
- United Nations Committee on the Rights of the Child. (2011). *General comment No. 13: The right of the child to freedom from all forms of violence*. United Nations. Dostupno na: <https://www.refworld.org/legal/general/crc/2011/en/82269>
- United Nations General Assembly. (2010). *Guidelines for the Alternative Care of Children*. United Nations. Dostupno na: <https://www.refworld.org/legal/resolution/unga/2010/en/73661>
- Ustav Republike Srbije, Službeni glasnik Republike Srbije br. 98/2006 i 115/2021. (2021).
- Vlada Republike Srbije. (2005). *Opšti protokol za zaštitu dece od zlostavljanja i zanemarivanja*.

- Vlada Republike Srbije. (2022). *Opšti protokol za zaštitu dece od nasilja*. Dostupno na: <https://www.savetzapravadeteta.gov.rs/doc/dokumenta/Opsti-protokol-za-zastitu-dece-od-nasilja.pdf>
- Zakon o posebnim merama za sprečavanje vršenja krivičnih dela protiv polne slobode prema maloletnim licima, Službeni glasnik Republike Srbije br. 32/2013. (2013).
- Zakon o potvrđivanju Konvencije Saveta Evrope o zaštiti od seksualnog iskorišćavanja i seksualnog zlostavljanja, Službeni glasnik Republike Srbije-Međunarodni ugovori, br. 1/2010. (2010).
- Zakon o pravima korisnika usluga privremenog smeštaja u socijalnoj zaštiti, Službeni glasnik Republike Srbije br. 126/2021. (2021).
- Zakon o ratifikaciji Konvencije Ujedinjenih nacija o pravima deteta, Službeni list SFRJ-Međunarodni ugovori, br. 15/1990 i Službeni list SRJ - Međunarodni ugovori, br. 4/1996 i 2/1997. (1997).
- Zakon o socijalnoj zaštiti, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 24/2011 i 117/2022 - odluka US. (2022).
- Zakon o sprečavanju nasilja u porodici, Službeni glasnik Republike Srbije br. 94/2016 i 10/2023 - dr. zakon. (2023).

Protection of Children from Violence in the Social Protection System: Analysis of the Normative Framework*

Miona Vasić

Institute of Criminological and Sociological Research, Belgrade, Serbia

Children who have suffered some form of violence often become beneficiaries of social protection services. However, numerous studies indicate that children placed within this system are exposed to various forms of violence during their stay. Although many international and domestic legal acts prohibit violence against children, a small number of documents specifically emphasize the need to protect children within the

* Predloženo citiranje: Vasić, M. (2025). Zaštita dece od nasilja u sistemu socijalne zaštite: Analiza normativnog okvira. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 44(1–2), 53–71. <https://doi.org/10.47152/ziksi2025123>

©2025 by authors

This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0).

social protection system. The aim of this paper is to analyze the normative framework for the protection of children from violence within the social protection system, with a focus on international standards and legal regulations of the Republic of Serbia. The paper discusses key international documents, including the UN Convention on the Rights of the Child, the Council of Europe Convention on the Protection of Children from Sexual Exploitation and Abuse, the General Comments of the Committee on the Rights of the Child, and the UN Guidelines on Alternative Care. The domestic normative framework includes the Constitution, the Criminal Code, the Family Law, the Law on Social Protection, and other relevant regulations. Various policies for the protection of children from violence in Serbia were analyzed separately, including the Strategy for the Prevention and Protection of Children from Violence and the General Protocol for the Protection of Children from Violence. Special emphasis was placed on the Special Protocol for the Protection of Children from Violence in the Field of Social Protection, as the only document that exclusively addresses the protection of children within this system. Although normative progress has been made, additional empirical research is needed on the topic of violence against children who are users of social protection services and the strengthening of institutional mechanisms for the effective protection of children from violence.

KEYWORDS: violence against children / social protection / alternative care of children / international standards / laws / policies

PRIMLJENO: 23.06.2025.

REVIDIRANO: 18.07.2025.

PRIHVACENO: 19.07.2025.

Solidarity and the EU Migration Crisis; Rama-Meloni Pact Through the Media Lens*

Joana Kosho¹

Faculty of Human Sciences, "A. Xhuvani" University, Albania

Solidarity is a complex, multidimensional and sometimes an evasive concept. Solidarity is deeply linked with the humanitarian crisis, like the one the European Union has been facing since 2015: the refugee crisis. Waves of immigrants and asylum seekers have arrived in EU countries like in Italy, Greece, etc., thus creating some serious challenges for the European institutions, citizens and politics, while also making the headlines in the European media. The importance of solidarity in a migration crisis is institutionalized in the new European Pact on Migration and Asylum, approved by the EU Parliament in June 2024. This makes it crucial to study the correlation between solidarity, migration and media. Using critical theories on media and communication, studying the significance of any text, practice or communicative element of media content, I aim to highlight how the European and Albanian media have covered the collaboration between Italy and Albania, represented by the Rama-Meloni 'Migration Pact', in terms of solidarity and migration. This study aims to understand of the role of solidarity in the EU migration crisis, by focusing on

* This paper was originally presented at the International Scientific Conference "Critical Perspectives on the Emerging Forms of Global Solidarities", held on November 8, 2024, in Belgrade, Serbia, organized by the Institute of Criminological and Sociological Research, and published as an abstract in the *Book of Abstracts*.

Kosho, J. (2024). Solidarity and the EU migration crisis; Rama-Meloni pact through the media lens. In S. Petkovska, A. Paraušić Marinković, & T. Gojković (Eds.), *Book of abstracts – Critical perspectives on the emerging forms of global solidarities* (p. 12). Institute of Criminological and Sociological Research. ISBN: 978-86-80756-71-4. https://www.iksi.ac.rs/izdanja/critical_perspectives_2024.pdf

Correspondence: Joana.Kosho@uniel.edu.al

¹ ORCID <https://orcid.org/0000-0002-6097-8612>

studies of solidarity, migration and media, using statistics and global indexes, as well as European and Albanian media monitoring.

KEYWORDS: solidarity / migration / European Union / media / Rama-Meloni pact

Introduction

The news media are a primary source of those pictures in our heads about the larger world (Lippmann, 1922).

Solidarity is a complex and multidimensional concept, with many uses in different contexts. Solidarity, according to Hannah Arendt stems from human suffering (Arendt, 1958). In this context, we can speak in terms of solidarity in a humanitarian crisis, like the European migration crisis (since 2015) that is making the headlines of the global media. Media coverage of disasters, war or political repression has an enormous impact on public behavior and also puts pressure on decision makers, imposing the agenda setting policy. The studies on media reporting and public attitudes on immigration, have shown that the images in the media, the descriptions and the labeling of the migrants, influence public attitudes on immigrants and affect the policies on immigration. First of all, media studies and opinion polls show the impact of the media coverage of immigration on the perceptions of public opinion on immigration. Second, the media agenda setting affects policymaking in the countries of destination, especially of the sense of ‘crisis’ related to immigration (Kosho, 2016).

According to Stefan Wallaschek of Europa-University Flensburg (2019), we can distinguish three types of solidarity: *political solidarity*, based on the believe that we should work together in a political context to deal with an issue; *cultural solidarity* that emphasizes shared norms or traditions between the giver(s) and taker(s) of solidarity, such as the European enlightenment, religious roots or speaking the same language, and the *social solidarity* that refers to welfare and social policy issues as well as to helping in the neighborhood, supporting integration of refugees and migrants by local communities and organizations.

With a focus on solidarity and the mediatization of the European migration crisis, this study aims to show how the Albanian Prime Minister deal with the Italian homologue, is represented in the Albanian and European media. In order to understand the agenda setting of the media in

terms of solidarity and migration, I have conducted media monitoring since November 2023, and I have used primary and secondary sources and analyzed relevant studies in the fields of media, migration and solidarity.

Methodology

I have used quantitative and qualitative approaches to analyze the Rama-Meloni deal in terms of media, solidarity and migration. Regional and global indexes and previous studies of the field were used to describe the European migration crisis. European Commission documents and relevant papers on the New European Pact on Migration and Asylum, served as a guide to realize the link between the refugee crisis and the institutionalization of solidarity. Books, studies, papers, in depth articles like “Solidarity in the Media and Public Contention over Refugees in Europe” (Cinalli et al., 2021), “All at Sea: Europe’s Crisis of Solidarity on Migration” (Fine, 2019), “The politics of solidarity in Europe’s migration crisis” (Wallaschek, 2019), etc., have provided quality data and facts on the media role in shaping the public attitudes toward migration and solidarity, and their impact on the political agenda. Previous personal papers and articles with the main focus on media and migration, as well as media monitoring and observations, were included in order to understand how the Albanian and European media have covered the Rama-Meloni pact, especially their approach to the concept of solidarity.

The Shades of Solidarity

The word solidarity comes from French. It harks back to Latin, which means sturdy, firm and undivided. This is the sense of the French word *solidarité* in the Encyclopedia of 1765. “Solidarity” appeared in Code civil, Napoleon’s famous statute book of 1804 (Liedman, 2002). The term appears as widespread as it is nebulous, and it is often perceived as worn out and evasive. Solidarity is a very broad and multifaceted notion with multiple semantic layers and practical implications. Its ordinary meaning can refer to the idea of social cohesion, human brotherhood, compassion, or political alliance (Volpe, 2023). In the relatively short history of the notion of solidarity, it has been described as a political principle, a moral obligation, a civic value, a collective sentiment, and more. At the same time, in everyday language, the term solidarity is often understood in a purely descriptive way as a kind of fellowship that can emerge among

individuals or social groups on the basis of their convictions, regardless of whether these convictions are morally and politically desirable (Tava, 2021).

At the simplest level, solidarity is about readiness to share resources with others (Lahusen, 2020; Stjernø, 2005). The distinctive features of solidarity have been listed in many ways. The social philosopher Larry May (1996, p. 44), has proposed that solidarity consists of five elements: 1) conscious identification with the group, 2) bonds of sentiment, 3) common interests in the group's well-being, 4) shared values and beliefs, and 5) readiness to show moral support. According to May, identification with a group and the thought that the group's well-being is part of each member's well-being is central and constitutive of solidarity. This way solidarity is, to a great extent, built on similarity, uniformity with members, shared values and beliefs. Readiness to show support to others when faced with adversity is also essential: solidarity is not mere passive feeling but also includes practical dispositions to act (Laitinen, 2014, p. 4).

As in a local level, global solidarity is linked with emotions and empathy. As Lenard, Strachle and Ypi argue (2010), solidarity necessarily contains an 'affective' element, that is, empathy, that allows us to 'understand the specifics of others' concrete situation, and to imaginatively construct for oneself their feelings and needs'. We can, therefore, understand solidarity as, in part, the social counterpart to empathy'. In terms of global solidarity, there are two broad approaches taken – one focuses on the motivating power of sentiment, and one focuses on the motivating power of our complicity with injustice (Lenard, 2010, p. 104).

Apart from domestic and global solidarity, there is room for political solidarity. Its historic relation to charity and/or dominance by the nongovernmental organization sector aside, the political origins of solidarity are especially found in struggles of the civil rights, antifascist, anticolonial, and antiapartheid movements. By allowing solidarity to inhabit both the tactics of survival and strategies of shared resistance, it is also a principle that can guide action, as famously noted by Hannah Arendt (Sajir & Aouragh, 2019). Arendt argues that solidarity among people stems from human suffering. What she refers to here is not a generic notion of suffering, but the peculiar pain that people feel whenever they endure oppression and exploitation. When humans experience, either directly or indirectly, such injustices, they tend to establish a 'community of interest' with the oppressed and exploited (Arendt, 1990, p. 88). In other words,

when people are faced with an unjust situation, they can decide to act in solidarity in order to defend themselves or whoever is suffering from this injustice (Tava, 2021).

Solidarity and the EU Migration Crisis: The New Migration Pact

Shoshana Fine (2019), of the European Council on Foreign Relations, (specialized in EU refugee and migration policies), argues that the European Union's approach to migration has created a crisis of solidarity. According to Fine, Member States on the EU's southern border, call for the institutionalization of relocation quotas and greater shared responsibility for migrant arrivals, but the members of the Visegrád group (the Czech Republic, Hungary, Poland, and Slovakia) refuse to support any form of solidarity mechanism. The so-called 'refugee crisis' of 2015 and 2016 has fueled discussions on European solidarity, dividing public opinion about immigration and triggering political conflict on local, national and the EU levels. Within and between EU member states, there is contestation about how to apply, on the one hand, the principle of international or humanitarian solidarity towards individuals in need of assistance and, on the other hand, the principle of reciprocal solidarity among Member States, especially exemplified in the 'Dublin rules' which regulate burden-sharing when it comes to forced migration (Brändle et al, 2019).

In order to better understand the relevance of the refugee crisis in the EU borders, it is important to have a look at some indexes and data. Total irregular arrivals to the EU in 2015 were 1.04 million. In 2022, 5.1 million immigrants came to the EU from non-EU countries and 1.5 million people previously residing in one EU Member State migrated to another Member State (Eurostat, 2024). According to Frontex, irregular entries have been on the rise since 2020. The number of irregular border crossings at the EU's external border in 2023 reached a total of approximately 380 000, driven by a rise in arrivals via the Mediterranean region, according to preliminary calculations by Frontex. This marks the highest level since 2016 and constitutes a 17% increase from the figures in 2022, indicating a consistent upward trend over the past three years. The Central Mediterranean was the most active migratory route into the EU, accounting for two out of every five irregular crossings (41%) in 2023, followed by the Western Balkans (26%) and Eastern Mediterranean (16%) (Frontex, 2024).

As a response to the refugee crisis, the EU institutions adopted a new Pact on Migration and Asylum. This pact is a set of new rules managing migration and establishing a common asylum system at EU level. The rules are designed to manage and normalize migration, providing EU countries with the flexibility to address the specific challenges they face, and necessary safeguards to protect people in need. The Pact on Migration and Asylum strikes a balance between clear rules for all Member States to take up their share of responsibility for managing migration whilst ensuring none are left alone to cope with disproportionate pressures (European Commission, 2024). The Regulation on Asylum and Migration Management establishes a solidarity system for distributing the burden that Member States face in discharging their duties in this area. While solidarity remains compulsory, it is flexible in the way it takes effect: any Member State may receive its annual quota of asylum seekers, or pay €20,000 for each non-admitted asylum seeker, or spend the same amount on immigration-related projects in the countries of origin, or on helping to manage the return of unsuccessful applicants, or providing technical measures or personnel to the countries that need it (Enríques, 2024).

The European pact on migration and asylum faces many challenges. The new rules risk making the management of migratory flows more difficult for refugees, who will be locked up in isolated places for three months (including families with children), while their requests for asylum are examined; they will be monitored and surveilled, and if their request is not approved they can be sent to a “safe third country”, where the EU authorities will see fit, alarming human rights organizations. Even its solidarity mechanisms seem not working properly; because the most probable solution for the member states which are not at the EU borders, will be choosing financial solidarity instead of accepting asylum seekers on their territory (Kosho, 2024).

Rama-Meloni Pact Mirrored by Media: An Act of Solidarity?

The Rama-Meloni pact, signed on 6 November 2023, envisages Albania hosting disembarkation platforms for migrants with unauthorized border crossing and rescued at sea by the Italian Coast Guards, Customs Police, and Navy (Millona, 2024). The core of the agreement allows Italy to establish and operate migration centers within Albania. These centers are under Italian jurisdiction, with Italian laws applying inside the fences

and Italian authorities managing the operations. This means Albania has ceded a portion of its territory to Italy, creating a unique situation where technically Italian sovereignty exists within Albanian borders. Italy has committed to welcoming migrants granted international protection and organizing the deportation of those who do not qualify. However, the list of countries Italy deems safe continues to expand, complicating the process for asylum seekers. According to the agreement, only men will be sent to the Albanian facilities, with vulnerable groups such as minors, women, and the elderly excluded (Izzo, 2024). Under the five-year deal, Albania would shelter up to 3,000 migrants. With asylum requests expected to take around a month to process, the number of asylum-seekers sent to Albania could reach up to 36,000 in a year (Millona, 2024).

Some EU Member States and the European Commission, as well as the UK prime minister Keir Starmer, have welcomed the agreement. According to Meloni, this will reduce the number of undocumented migrants coming to Italy and has the potential to become “part of the solution” for the EU. Citing Italy’s new arrangement with Albania as a model, European Commission president Ursula von der Leyen has called for an exploration of “return hubs” in countries outside of the EU. Arrangements of this kind are known as the “externalization” of migration – when a country’s migration processes take place outside of its borders. This approach is gaining traction throughout Europe, but it is controversial (Hoxhaj, 2024). Rama-Meloni deal is faced with criticism: the UN refugee agency has raised concerns about its impact on human rights, while the opposition in Italy has called the centers “Italy’s Guantanamo” (MacGregor, 2024). This deal has been seen as experimental and controversial from many Italian and European officials and journalists. In October 2024, the Court of Rome has ruled against this agreement and has announced that the transfer proceedings of seven more migrants have been suspended (Morucci, 2024).

Meanwhile the European Union is preparing to implement its Pact on Migration and Asylum, among new challenges in the field of human rights and the lack of solidarity among the Member States, Albania has offered its solidarity to Italy, repaying for the support this country has given to Albanians who migrated to the neighboring country in the 1990s. In order to understand the mediatization of the Rama-Meloni deal and the way media has used the term ‘solidarity’ and its context, using media monitoring since November 2023 – when the deal between Rama and Meloni was signed, I have listed below, some of the articles published by

the mainstream and social media, analyzed in terms of political, cultural and social solidarity.

Global and European media has mainly highlighted the political dimension of solidarity, followed by the cultural dimension, in order to cover the Rama-Meloni deal. For example: “*Italy’s Meloni to visit Albania to discuss migrants*”, (The Jordan Times, By AFP – Jun 03, 2024). In an interview aired on Italian television on Sunday evening, Rama defended the deal saying Albania, which is seeking to join the 27-nation EU, was “showing solidarity over the demographic problem facing Europe today”.

The reportage: “*Italy’s Plans to Process Migrants in Albania*”, (New Lines Magazine, 7 January 2025). “Rama and Meloni sold this as an act of solidarity. Rama said Albania owed Italy for taking in Albanians who fled in the years after the tumultuous end of communist rule in 1991. This is the official public line. In private, people bristle at this propaganda”.

The article: “*Solidarity or rejection: Albanian migration to Italy*”, (France 24, 20 February 2024). “On February 20, 1991, demonstrators in Tirana pulled down the immense statue of Albanian dictator Enver Hoxha, marking the end of the communist regime and sparking an emigration wave towards Italy. Three decades later, Albanian Prime Minister Edi Rama says the “solidarity” Italy showed to his compatriots at the time is why he signed up to a controversial migration deal with Rome in November”.

It is important to underline the negative bias shown in most of the Italian news media when covering the Rama-Meloni pact. For example: “*Immigrants, Meloni-Rama pact, a report from Albania*”, (La7d, 17 November 2023). In this reportage, the show ‘PiazzaPulita’, of the Italian channel La7d has interviewed Albanian citizens and politicians, some Italian businessmen, and the Albanian opposition leader, Sali Berisha. This report openly criticizes the Rama-Meloni deal, build on a false sense of solidarity.

The reportage: “*Report (Hot)Spot Albanese*”, (Giorgio Mottola, Rai 3 Report, 21 April 2024). This feature asks who will really benefit from this agreement? “Report” found some unexpected and disturbing responses in Albania, defined by many international observers as a “Narcostate” due to the strong influence of the Albanian mafia cartels on the government's activities.

Meanwhile, the Italian media close to the government, praised the deal and underlined the political solidarity between the two leaders. For

example: *“Praise, agreements and that invitation for Mid-August: Edi Rama and the solidarity with Meloni to push Albania towards the EU”*, (La Repubblica, 07 November 2023).

The article: *“Migrants: Meloni and Rama defend the Italy-Albania agreement, the two centers will be operational from August 1st”*, (Agenzia Nova, 05 June 2024) *“Albania would not have been a friendly country, an ally that is ready when a great friend, like Italy, asks us for a hand”*, said Rama, recalling that Albania also showed solidarity with the Jews in during the twentieth century, as well as with Afghan refugees after 2020”.

In the Albanian media, solidarity is used in all of its shades, but the political dimension is the one that prevails in all the news media. For example: *“Immigrants, Scholz supports the Rama-Meloni agreement: Challenges are not overcome alone! A solidarity mechanism is needed”*, (JavaNews, 11 November 2023). *“Solidarity or advertising? Albanian immigrant for “France 24”: They want to mask the incompetence of the Italian government”* (Politiko, 20 February 2024).

Results

In their book, *“Solidarity in the Media and Public Contention over Refugees in Europe”* (2021), Cinalli, Trenz, Brändle, Eisele and Lahusen have conducted a cross-country comparison of public claims-making in the news media, about the dramatic events that accompanied the refugee crisis of late summer 2015. In their analysis of news covering the refugee crisis in eight countries (Denmark, Germany, France, Greece, Italy, Poland, the UK and Switzerland), they found converging patterns of debate. According to the authors, the media played a fundamental role in placing justice high on the public agenda. The solidarity agenda addressed by public debates transcended questions about the immediate engagement with refugees in need of assistance and expanded into a discourse about common challenges, shared obligations and joint affairs among all Europeans and their humanitarian commitment in the world (Cinalli et al., 2021, pp. 168–172). Their cross-country comparisons and analyses did confirm the news media impact at the public sphere in terms of solidarity in a migration crisis.

In this context, I have monitored the Albanian and European media, to analyze the link between media, migration and solidarity. The key study is the Rama-Meloni pact that has been served as an act of political, social and

cultural solidarity between the two leaders and the two nations: Albanians and Italians.

The deal between Albanian Prime Minister, Edi Rama and his Italian homologue Giorgia Meloni, is seen as controversial, having created many debates in favor and against it, in many political circles, in local, regional and European levels (OBCT, AP, BiEPAG, Adu, 2024). Many important political actors as the Prime Minister of England, Starmer, or the German chancellor, Scholz, have been very supportive of this deal, looking for other countries to expand this scheme of solidarity (Euronews Albania, 2023; Tondo et al., 2024). On the other hand, all human rights NGOs and many Italian and Albanian political circles have expressed their deep concern for the legitimacy and the financial cost of this endeavor (MacGregor, 2024).

From the analysis of several articles, reports, statements, and reportages in the mainstream media since November 2023, I have observed that the international media has been rather balanced when covering this pact and its consequences, citing the sources correctly and not engaging deeply with the issue. The European media was more engaged, creating some polarizations, between the parties in favor of the deal and those who were against it. The European media mirrored the interests of the Member States and the EU institutions toward this deal, their skepticism or their support. The Italian and Albanian media were on fire; very polarized and bold when covering the purpose and the way this deal will be implemented. The Italian media were concerned more on the financial bills of the pact and the legal framework; meanwhile the Albanian media was interested in the consequences this deal will have in the safety of the people who live near the detention camps, the political maneuverings behind the scenes, and the human impact of this experimental political move.

The term (concept) of solidarity was used in all three contexts: political, cultural and social. This concept was used mainly by the sources who were in favor of this pact, especially the main actors that agreed on the deal. The traditional and the social media was a mirror, or a tool for the political actors that made the deal possible, to impact the public opinion and gain their support for the migrant camps in Albania. On the contrary, the term 'solidarity' wasn't used in the news articles or the features that had a negative bias toward the Rama-Meloni pact. Overall, the concept of solidarity is used in most of the public statements (in the media content) of both leaders and all personalities that did agree with this pact. For example,

the statement of the Prime Minister Rama, that underlines the friendship and solidarity Albanians have shown to other nations in the course of history, and they are also showing to Italy nowadays, in order to justify a controversial and contested deal: “Albania would not have been a friendly country, an ally that is ready when a great friend, like Italy, asks us for a hand”, said Rama, recalling that Albania also showed solidarity with the Jews in during the twentieth century, as well as with Afghan refugees after 2020”, (Agenzia Nova, 05 June 2024). From my analysis, I have concluded that the concept of solidarity is used as a warhorse to justify political alliances or agreements in the eyes of the public. The concept of solidarity has been a good justification and a rhetorical umbrella of the Prime Minister of Albania and some other European Leaders who do agree with the deal. The media have been used to spread the idea of ‘friendship and solidarity among two nations’, or ‘a good model of solidarity in a European level’, in order to appease the opposing voices. Mainstream and social media are just leverage for this purpose.

Conclusions

Solidarity is a multidimensional concept. Solidarity is linked with emotions, humanity, suffering, collectivity, empathy, collaborations and many other notions. Solidarity can be seen on a local level, or in a global one, being linked with civic rights, human suffering or social movements (Arendt, 1990; Sajir & Aouragh, 2019). We can distinguish political, cultural or social solidarities (Wallaschek, 2019), with a special focus in the mediatized version of solidarity – a sui generis form used and mirrored by the media. We can all agree that solidarity is a complex concept that can be linked with controversial themes and events, like the new European Pact on Migration and Asylum, or the other new pact signed between the Prime Ministers of Albania and Italy on the externalization of illegal migration. European Union has institutionalized solidarity in its Migration and Asylum Pact, obligating the Member States to assist the countries that are the first entry of asylum seekers. The solidarity as a pillar of this new European pact is a controversial one, because the Member States can “buy their way out” of it, by paying a sum of 20,000 euros for each asylum seeker, that they refuse to take on their soil (Kosho, 2024).

In the name of ‘solidarity’ the Prime Minister of Albania has signed a deal with his Italian homologue, Meloni, to build two facilities for the asylum seekers who arrive in the Italian soil. The global, European and the

local media have covered carefully this event, showing polarization while representing the voices in favor and against the deal. The concept of solidarity was included in the most part of the media content with a positive bias for the Rama-Meloni pact, disappearing in all the news and features with a negative bias. In a few articles that voiced the attitudes against the deal, we can find some commentaries that see the solidarity of this deal for what it is: a political leverage, (for example, the reportage: *“Italy’s Plans to Process Migrants in Albania”*, New Lines Magazine, 2025; cited in this reportage: “Rama and Meloni sold this as an act of solidarity”). From all the media monitoring, analyses and personal observations, it is clear that the notion of solidarity was a warhorse for all the media subjects who wanted to establish a particular agenda and influence positively the public opinion and the political circles in the European Union, in order to support the Rama-Meloni deal.

Funding information

This study was not supported by any sponsor or funder.

Author contribution

The author confirms the sole responsibility for the conception of the study, presented results and manuscript preparation.

Conflict of interest

The author has no conflict of interest.

References

- Adu, A. (2024, September 17). *Giorgia Meloni: Starmer showed 'great interest' in our Albania migration deal*. The Guardian. <https://www.theguardian.com/uk-news/2024/sep/16/giorgia-meloni-starmer-showed-great-interest-in-our-albania-migration-deal>
- AFP, (2024, February 20). *Solidarity or rejection: Albanian migration to Italy*. France 24. <https://www.france24.com/en/live-news/20240220-solidarity-or-rejection-albanian-migration-to-italy>
- Agenzia Nova, (2024). *Migrants: Meloni and Rama defend the Italy-Albania agreement, the two centers will be operational from August 1st*. <https://www.agenzianova.com/en/news/migranti-per-laccordo-italia-albania-670-milioni-in-cinque-anni-meloni-funzionera-e-diventera-un-modello/>
- Arendt, H. (1958). *The Human Condition*. The University of Chicago Press.

- Arendt, H. (1990). Philosophy and Politics. *Social Research*, 57, 73–103.
- Barbati, G. (2023, November 7). *Albania to host migrants arriving to Italy pending processing of asylum applications*. Euronews. <https://www.euronews.com/2023/11/07/albania-to-host-migrants-arriving-to-italy-pending-processing-of-asylum-applications>
- Brändle, V. K., Eisele, O., & Trenz, H. J. (2019). Contesting European Solidarity During the “Refugee Crisis”: A Comparative Investigation of Media Claims in Denmark, Germany, Greece and Italy. *Mass Communication and Society*, 22(6), 708–732. <https://doi.org/10.1080/15205436.2019.1674877>
- Cinalli, M., Trenz, H.-J., Brändle, V., Eisele, O., & Lahusen, C. (2021). *Solidarity in the media and public contention over refugees in Europe*. Routledge.
- Enríques, C.G. (2024, May 28). *The EU Pact on Migration and Asylum: context, challenges and limitations*. Real Instituto Elcano. <https://www.realinstitutoelcano.org/en/analyses/the-eu-pact-on-migration-and-asylum-context-challenges-and-limitations/>
- Euronews Albania, (2023). *Scholz for Rama-Meloni plan: Cooperation with countries outside EU is necessary*. <https://euronews.al/en/scholz-for-rama-meloni-plan-cooperation-with-countries-outside-eu-is-necessary/>
- European Commission, (2024). *Pact on Migration and Asylum. A common EU system to manage migration*. https://home-affairs.ec.europa.eu/policies/migration-and-asylum/pact-migration-and-asylum_en
- Eurostat, (March 2024). *Migration and migrant population statistics. Online publications*. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Migration_and_migrant_population_statistics
- Fine, S. (2019). *All at sea: Europe’s crisis on solidarity for migration*. Policy Briefing, European Council on Foreign Relations. https://ecfr.eu/publication/all_at_sea_europes_crisis_of_solidarity_on_migration/
- Frontex, (2024). *Significant rise in irregular border crossings in 2023, highest since 2016*. <https://www.frontex.europa.eu/media-centre/news/news-release/significant-rise-in-irregular-border-crossings-in-2023-highest-since-2016-C0gGpm>
- Holyoke, G. (2023). *Scholz for Rama-Meloni plan: Cooperation with countries outside EU is necessary*. Euronews. <https://euronews.al/en/scholz-for-rama-meloni-plan-cooperation-with-countries-outside-eu-is-necessary/>
- Hoxhaj, A. (2024). *Albania-Italy: migration deals risk becoming a requirement for EU membership*. The Conversation. <https://theconversation.com/albania-italy-migration-deals-risk-becoming-a-requirement-for-eu-membership-241992>
- Izzo, T. (2024). *Meloni’s Migration Pact with Albania*. Radio Bullets. <https://www.radiobullets.com/rubriche/melonis-migration-pact-with-albania/>
- Java News (2023, November 11). *Emigrantët, Scholz mbështet marrëveshjen Rama-Meloni: Sfidat nuk kapërcehen vetëm! Duhet mekanizëm solidariteti*. <https://javanews.al/emigrantet-scholz-mbeshtet-marreshjen-rama-meloni-sfidat-nuk-kapercehen-vetem-duhet-mekanizem-solidariteti/>

- Kirby, J. (2025, January 7). *Italy's Plans to Process Migrants in Albania*. New Lines Magazine. <https://newlinesmag.com/reportage/italys-plans-to-process-migrants-in-albania/>
- Kosho, J. (2016). Media Influence on Public Opinion Attitudes Towards the Migration Crisis. *International Journal of Scientific & Technology Research*, 5(5), 86–91. <https://www.ijstr.org/final-print/may2016/Media-Influence-On-Public-Opinion-Attitudes-Toward-The-Migration-Crisis.pdf>
- Kosho, J. (2024). *Pakti i ri i Migracionit dhe Azilit, një zgjidhje për krizën e emigrantëve?* EuroSpeak. <https://www.eurospeak.al/news/dossier/pakti-migracionit-dhe-azilit/>
- La Repubblica, (2023, November 07). *Elogi, accordi e quell'invito per Ferragosto: Edi Rama e il sodalizio con Meloni per spingere l'Albania verso l'UE*. https://www.repubblica.it/politica/2023/11/07/news/meloni_rama_accordi_albania_ue-419770519/
- Lahusen, C. (2020). *Citizens' Solidarity in Europe: Civic Engagement and Public Discourse in Times of Crises*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Laitinen, A., & Pessi, A. B. (2014). Solidarity: Theory and practice—An introduction. In A. Laitinen & A. B. Pessi (Eds.), *Solidarity: Theory and practice* (pp. 1–29). Lexington Books.
- Lenard, P.T., Straehle, Ch., & Ypi, L. (2010). Global Solidarity. *Contemporary Political Theory*, 9(1), 99–130. <https://doi.org/10.1057/cpt.2009.9>
- Liedman, S-E. (2002, September 16). *Solidarity: A conceptual history*. Eurozine. <https://www.eurozine.com/solidarity-a-conceptual-history/>
- Lippmann, W. (1922). *Public Opinion*. The Macmillan Company.
- MacGregor, M. (2024, July 22). *What is the Italy-Albania deal on migration?* Info Migrants. <https://www.infomigrants.net/fr/post/59313/what-is-the-italy-albania-deal-on-migration>
- May, L. (1996). *The Socially Responsive Self. Social Theory and Professional Ethics*. The Chicago University Press.
- Millona, K. (2024, May 16). *The Italy-Albania agreement and the new frontiers of border externalization*. Melting Pot Europa. <https://www.meltingpot.org/en/2024/05/the-italy-albania-agreement-and-the-new-frontiers-of-border-externalization/#easy-footnote-bottom-3-501341>
- Morucci, N. (November 2024). *New stop to Italy-Albania protocol. Backtrack for seven more migrants, Rome judges call in EU court*. EUnews. <https://www.eunews.it/en/2024/11/11/new-stop-to-italy-albania-protocol-backtrack-for-seven-more-migrants-rome-judges-call-in-eu-court/>
- Mottola, G. (2024). *Report (Hot)Spot Albanese*. Rai 3 Report. <https://www.raiplay.it/video/2024/04/HotSpot-Albanese---Report-21042024-447612f2-be7b-4de0-a91b-d2a971895442.html>
- PiazzaPulita, (2023, November 17). *Meloni-Rama pact, a report from Albania*. La7.it. <https://www.la7.it/piazzapulita/video/migranti-accordo-meloni-rama-il-reportage-dallalbania-17-11-2023-514132>

- Politiko, (February 2024). *Solidarity or advertising? Albanian immigrant for "France 24": They want to mask the incompetence of the Italian government*. Politiko. <https://politiko.al/english/e-tjera/solidaritet-apo-reklame-emigrantish-qiptar-per-france-24-duan-te-maskojn-i502067>
- Sajir, Z. & Aouragh, M. (2019). Solidarity, Social Media, and the "Refugee Crisis": Engagement Beyond Affect. *International Journal of Communication*, 13, 550–577.
- Stjernø, S. (2005). *Solidarity in Europe. The history of an idea*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tava, F. (2021). Justice, emotions, and solidarity. *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 26(1), 39–55. <https://doi.org/10.1080/13698230.2021.1893251>
- The Council of the European Union, Migration flows: Eastern, Central and Western routes, Yearly irregular arrivals (2015–2024). <https://www.consilium.europa.eu/en/infographics/migration-flows-to-europe/>
- Tondo, L., Henley, J., & Kassam, A. (October 2024). *Blow to Meloni's Albania deal as court orders asylum seekers' return to Italy*. The Guardian. <https://www.theguardian.com/world/2024/oct/18/blow-to-melonis-albania-deal-as-court-orders-asylum-seekers-return-to-italy>
- Volpe, A. (2023). Doing Justice to Solidarity: On the Moral Role of Mutual Support. *Phenomenology and Mind*, 24, 258–268. <https://doi.org/10.17454/pam-2420>
- Wallaschek, S. (2019). The Discursive Construction of Solidarity: Analysing Public Claims in Europe's Migration Crisis. *Political Studies*, 68(1), 74–92. <https://doi.org/10.1177/0032321719831585>

Solidarnost i migrantska kriza u Evropskoj uniji; Rama–Meloni pakt kroz medijsku prizmu*

Joana Kosho

Fakultet humanističkih nauka, Univerzitet „A. Xhuvani“, Albanija

Solidarnost je složen, višedimenzionalan i ponekad nedovoljno određen pojam. Solidarnost je duboko povezana sa humanitarnim krizama, poput one sa kojom se Evropska unija (EU) suočava od 2015. godine – izbegličke krize. Talasi migranata i tražilaca azila pristigli su u zemlje EU poput Italije, Grčke i dr., stvarajući ozbiljne izazove za evropske institucije, građane i politiku, dok su istovremeno punili naslovne strane evropskih medija. Značaj solidarnosti u migrantskoj krizi institucionalizovan je u novom Evropskom paktu o migracijama i azilu, koji je Evropski parlament usvojio u junu 2024. godine. To čini nužnim proučavanje odnosa između solidarnosti, migracija i medija. Koristeći kritičke teorije medija i komunikacije, proučavajući značaj svakog teksta, prakse ili komunikativnog elementa medijskog sadržaja, nastojim da istaknem na koji način su evropski i albanski mediji prikazali saradnju između Italije i Albanije, olicenu u Rama–Meloni „migrantskom paktu“, u kontekstu solidarnosti i migracija. Ovo istraživanje ima za cilj razumevanje uloge solidarnosti u migrantskoj krizi u EU, sa fokusom na studije solidarnosti, migracija i medija, koristeći statistiku i globalne indekse, kao i monitoring evropskih i albanskih medija.

KLJUČNE REČI: solidarnost / migracije / Evropska unija / mediji / Rama–Meloni pakt

PRIMLJENO: 10.01.2025.

REVIDIRANO: 24.03.2025.

PRIHVAĆENO: 13.05.2025.

* Predloženo citiranje: Kosho, J. (2025). Solidarity and the EU Migration Crisis; Rama-Meloni Pact Through the Media Lens. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 44(1–2), 73–88. <https://doi.org/10.47152/ziksi2025124>

©2025 by authors

This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0).

Radical Otherness and Global Solidarity: Integrating LGBTQ+ Experiences into Broader Struggles for Justice*

Lena Bogdanović¹

Independent Researcher, Serbia

This study explores the intersection of radical otherness and global solidarity, focusing on the LGBTQ+ community's experiences. By examining the ways in which LGBTQ+ individuals and communities navigate marginalisation, outlawed identities and subaltern positions, we can better understand how global solidarity movements can incorporate and support diverse struggles for justice. Drawing on case studies and theoretical frameworks, this study aims to highlight the interconnectedness of various forms of oppression and the potential for unified resistance across different marginalised groups. Through such examination, the study aims to offer a more nuanced understanding of global solidarity, advocating for the recognition and integration of diverse marginalised voices. This work underscores the importance of continuous dialogue and collaboration among various disenfranchised communities to build a unified resistance against oppression and advance the cause of global justice and equality.

KEYWORDS: LGBTQ+ community / radical otherness / global solidarity / social justice movements / queer theory

* This paper was originally presented at the International Scientific Conference “Critical Perspectives on the Emerging Forms of Global Solidarities”, held on November 8, 2024, in Belgrade, Serbia, organized by the Institute of Criminological and Sociological Research, and published as an abstract in the *Book of Abstracts*.

Bogdanović, L. (2024). Radical Otherness and Global Solidarity: Integrating LGBTQ+ Experiences into Broader Struggles for Justice. In S. Petkovska, A. Paraušić Marinković, & T. Gojković (Eds.), *Book of abstracts – Critical perspectives on the emerging forms of global solidarities* (p. 15). Institute of Criminological and Sociological Research. ISBN: 978-86-80756-71-4. https://www.iksi.ac.rs/izdanja/critical_perspectives_2024.pdf

Correspondence: lena.bogdanovic@yahoo.com

¹ ORCID <https://orcid.org/0009-0004-9429-1837>

Introduction

Context of the Article

The marginalization of LGBTQ+ individuals is deeply rooted in systemic frameworks such as heteronormativity and cisnormativity, which define and reinforce societal norms regarding sexuality and gender identity. These frameworks establish LGBTQ+ identities as deviant, relegating them to the periphery of cultural, political, and social life. This article situates LGBTQ+ struggles within both historical and contemporary contexts, examining how exclusionary mechanisms operate and how they have evolved over time. Central to this inquiry is the concept of radical otherness, which explains the ways in which dominant groups construct marginalized identities as inferior or deviant to maintain social hierarchies. The article also emphasizes the importance of global solidarity, arguing that alliances across diverse movements are essential for addressing the interconnectedness of oppressions and achieving systemic change. By integrating these theoretical concepts with practical insights, this article aims to contribute to a deeper understanding of the challenges and opportunities for LGBTQ+ advocacy in a globalized world.

Objectives and Research Questions

The central objective of this article is to examine how systems of power construct LGBTQ+ communities as sites of radical otherness and to explore how practices of global solidarity can disrupt these exclusions. Rather than treating LGBTQ+ struggles as isolated or identity-specific, the article situates them within broader structures of oppression, including colonialism, racial capitalism, patriarchy, and authoritarianism, to highlight how processes of othering are embedded in both local and global dynamics.

Accordingly, this article pursues three interrelated goals:

1. To analyze the ways in which radical otherness shapes the cultural, political, and social positioning of LGBTQ+ identities across diverse contexts.
2. To investigate how activists employ strategies of resistance, adaptation, coalition-building, and digital engagement, and to

examine how these strategies interact with both normalization and anti-normalization approaches.

3. To assess the potential of global solidarity as a transformative framework for connecting LGBTQ+ struggles with those of other marginalized groups, while resisting the reproduction of Western hegemony in human rights discourses.

Structure of the Article

This article aims to provide an overview of the challenges faced by members of the LGBTQ+ community and the integration of their experiences into broader struggles for justice. Central to this inquiry is the question of how systemic exclusion and marginalization operate across different contexts and how they intersect with other forms of oppression. This article critically examines the mechanisms through which LGBTQ+ individuals experience different barriers, while also exploring the strategies they adopt to navigate and resist these constraints. By connecting these experiences to broader patterns of injustice, the article highlights the need for intersectional approaches that recognize shared vulnerabilities and solidarity across marginalized groups. Following this, this article examines the historical and contemporary struggles faced by LGBTQ+ community, including the mechanisms of exclusion and the strategies employed to navigate these challenges. At the end, this article analyzes collaborative strategies for achieving global justice, focusing on the potential challenges and opportunities. In doing so, this article moves beyond a descriptive account to emphasize the structural and relational dynamics that underpin exclusion and collective action, offering insights into future research and advocacy.

Theoretical Framework

Understanding Radical Otherness

Radical otherness is a theoretical construct that examines how individuals or groups are positioned as fundamentally distinct and separate from dominant cultural, political, and social frameworks. It encapsulates the processes by which hegemonic structures establish and maintain their authority by defining what is "normal" in opposition to an "Other" deemed

deviant or inferior. In this process, two groups are created: a dominant in-group ("Us", the Self) and one or more subordinate out-groups ("Them", the Other), by emphasizing differences – whether real or imagined (Staszak, 2020).

Ahmed (2012) describes this phenomenon as the orientation of societal norms, where certain identities are rendered invisible, illegible, or unworthy, reinforcing the dominance of the normative center. This "othering" is not an inherent condition but rather a relational dynamic that arises through systems of power and privilege. This is especially important for understanding the conflict between the hegemon and the "Other", in which the "Other" is completely dehumanized and devalued. In such a conflict, destroying the other is justified and just. The most drastic and well-known example is the anti-Semitic movement and the suffering of Jews during the Second World War.²

Radical otherness operates at both material and symbolic levels, shaping not only how individuals are treated but also how they are imagined within the cultural and social fabric. Said's (1978) foundational concept of "Orientalism" exemplifies this, showing how the West constructed the East as an exotic, inferior "other" to justify colonial domination. Contemporary scholars, such as Puar (2017), extend this analysis to explore how otherness is produced and reproduced across global and local contexts, often intersecting with dimensions of race, gender, class, and ability. These intersections reveal the multiplicity of ways in which power constructs and reinforces boundaries between the self and the other. For instance, queer people of color may experience a compounded marginalization that simultaneously implicates their racial and sexual identities, rendering them particularly vulnerable to exclusionary practices (Ferguson, 2019). This dynamic is visible in multiple historical and geographical contexts: the codification of sodomy laws under British colonial administration in South Asia (Narain, 2018), the portrayal of queer Africans as "Western imports" (Tamale, 2020), and the weaponization of sexuality in conflicts, such as the targeting of

² Other examples of extreme "othering" include the Rwandan genocide against the Tutsi (1994), the treatment of Indigenous peoples in settler-colonial contexts, and the persecution of the Rohingya minority in Myanmar. For additional examples and analyses of "othering" in different contexts, see Ahmed, S. (2012). *On Being Included: Racism and Diversity in Institutional Life*. Duke University Press, and related literature on systemic marginalization.

LGBTQ+ individuals in Chechnya under the guise of "moral cleansing" (Human Rights Watch, 2021).

Importantly, radical otherness also holds critical potential for resistance and reimagination. By exposing the constructed and contingent nature of these boundaries, radical otherness challenges the essential notions that underpin systems of exclusion. Braidotti (2013) posits that otherness can serve as a site of generative potential, offering alternative ways of thinking and being that disrupt hegemonic paradigms. Similarly, Collins and Bilge (2020) argue for an intersectional approach to understanding otherness, emphasizing the interconnectedness of various forms of marginalization and the potential for coalitional politics to dismantle oppressive systems.

Through its emphasis on relationality, constructiveness, and intersectionality, radical otherness provides a critical lens for interrogating the ways power operates and is resisted. It invites a rethinking of solidarity, not as an erasure of difference, but as an embrace of the complexities and contradictions inherent in diverse experiences. In doing so, the concept of radical otherness serves as a foundation for imagining more equitable and inclusive social structures.

The Concept of Global Solidarity

Global solidarity can be defined as a "collective effort that transcends geographical, cultural, and social boundaries to achieve common goals for the betterment of humanity" (Rachmad, 2017). Fraser (2013) conceptualizes global solidarity as a "transnational public sphere" where diverse actors collaborate to address systemic inequities while respecting their distinct positionalities. Drawing from postcolonial and critical theory, global solidarity challenges parochial or ethnocentric perspectives, advocating instead for a relational approach that recognizes the shared, albeit differentiated, nature of injustices (Spivak, 1988).

The concept resists reductionist or universalist frameworks that erase differences in favor of a homogenized collective identity. Instead, it emphasizes the importance of pluralism and intersectionality in forging meaningful alliances. Butler and Athanasiou (2013) argue that solidarity emerges not from the erasure of differences but from the recognition of mutual vulnerabilities and the interdependence of struggles. This perspective highlights the necessity of acknowledging asymmetries in power, resources, and histories among participants in solidarity

movements, ensuring that such efforts do not reproduce the hierarchies they aim to dismantle. It is important to note here that this type of asymmetry often occurs between the dominant and the dominated group.

At its core, global solidarity is not merely a strategy for resistance but a fundamental reimagining of relationships across lines of difference. It requires a commitment to ongoing dialogue, reflexivity, and accountability, as well as an openness to reconfiguring alliances in response to emerging challenges and opportunities (Tsing, 2015). This theory operates by promoting active and equal collaboration among individuals and communities to tackle global challenges. It emphasizes the importance of recognizing mutual interdependence and fostering a shared commitment to advancing the common good (Rachmad, 2017).

LGBTQ+ Experiences and Marginalization

Outlawed Identities and Subaltern Positions

The marginalization of LGBTQ+ individuals is deeply rooted in the systemic enforcement of heteronormativity and cisnormativity, which establish rigid norms around sexuality and gender identity. These norms construct LGBTQ+ identities as deviant, relegating them to the margins of social, cultural, and political life. Marginalization operates through multiple interconnected mechanisms, including legal discrimination, social exclusion, economic inequality, and cultural erasure. Warner (1999) conceptualizes heteronormativity as a pervasive cultural framework that privileges heterosexual relationships, rendering non-heteronormative lives invisible or unacceptable. This structural positioning of LGBTQ+ individuals as "Other" leads to their exclusion from societal institutions, such as marriage, family, and healthcare, further entrenching their marginalization.

Intersectionality adds another dimension to understanding these experiences, as LGBTQ+ identities often intersect with other forms of oppression, including race, class, and disability. Collins and Bilge (2020) emphasize that these intersections produce unique and compounded forms of marginalization that cannot be understood through a single-axis lens. This layered marginalization underscores the need to approach LGBTQ+ experiences not as monolithic but as diverse and contextually specific.

Additionally, the social and cultural dimensions of marginalization are reinforced through symbolic violence and erasure. Bourdieu's (1991) concept of symbolic violence highlights how dominant cultural narratives delegitimize LGBTQ+ identities, framing them as unnatural or inferior. Media representations, for example, often perpetuate stereotypes or omit LGBTQ+ stories altogether, denying them visibility and validation (Ahmed, 2012). Such erasure extends to historical narratives, where the contributions and struggles of LGBTQ+ individuals are frequently excluded, further marginalizing their existence and reinforcing their subordinate status.

Historical and Contemporary Contexts of LGBTQ+ Struggles

The struggles of LGBTQ+ individuals and communities are deeply embedded in historical and contemporary contexts shaped by systems of power, cultural norms, and resistance. Historically, LGBTQ+ identities have been subjected to exclusion, criminalization, and pathologization, rooted in legal, religious, and medical discourses. Foucault (1978) illustrates how sexuality has been a central axis of control, with the rise of biopolitics positioning non-heteronormative identities as threats to societal order. Laws criminalizing same-sex relationships, such as the 19th-century sodomy laws in Western nations or colonial-era legal codes imposed globally, institutionalized this marginalization, while pathologizing frameworks in early psychiatry categorized LGBTQ+ identities as illnesses, reinforcing societal stigma (Sedgwick, 1990). Many of the world's most enduring anti-LGBTQ+ legal regimes are direct legacies of European colonialism, which imposed heteronormative legal codes in Africa, Asia, and the Caribbean (Human Dignity Trust, 2023). For example, Section 377 of the Indian Penal Code, enacted under British rule in 1861, remained in force until its partial repeal in 2018, shaping over 150 years of queer criminalization (Narain, 2018).

The mid-20th century witnessed a growing resistance to these oppressive frameworks, marked by pivotal moments such as the Stonewall Riots in 1969, which catalyzed the modern LGBTQ+ rights movement. Implementation and adoption of LGBTQ+ rights policies are often seen as part of a wider corpus of human rights policies, which is why this issue very often comes later and is not a priority (Banović, 2011). Emerging from these struggles, grassroots activism sought not only the decriminalization of homosexuality but also broader recognition of LGBTQ+ rights as

fundamental human rights. By contrast, in many non-Western contexts, the pursuit of rights has been intertwined with anti-colonial and anti-authoritarian struggles. In South Africa, for example, queer activism during the apartheid era aligned itself with the broader liberation movement, framing sexual freedom as inseparable from racial and economic justice (Hoad, 2007).

Recent decades have seen uneven advances. Legal victories, such as the recognition of marriage equality in numerous countries and the decriminalization of homosexuality in others, signify important milestones.³ While over 35 countries now recognize same-sex marriage, 66 UN member states still criminalize consensual same-sex conduct, with at least 5 retaining the death penalty for such acts (ILGA World, 2024). The distribution of rights is highly asymmetrical: in parts of Europe and the Americas, legal protections coexist with rising far-right attacks on LGBTQ+ people, while in many African, Middle Eastern, and Asian states, criminalization and state violence remain embedded in law and policy. The global circulation of "LGBTQ+ rights" as a political project has thus often reinforced geopolitical divides — with Western states using rights rhetoric as a tool of foreign policy leverage, sometimes to the detriment of local movements (Bosia & Weiss, 2013).

Navigating LGBTQ+ Marginalization: Strategies and Challenges

Marginalization operates through interconnected mechanisms, including systemic discrimination, cultural erasure, and social stigmatization, which necessitate approaches such as resistance, adaptation, coalition-building, and digital engagement. These strategies, while essential for survival and empowerment, also reveal the challenges inherent in contesting entrenched systems of oppression and inequality.

To achieve their objectives, LGBTQ+ activists across various countries commonly employ either normalization or anti-normalization strategies against marginalization. Normalization strategies aim to reduce perceived differences between heterosexual individuals and the LGBTQ+ population by emphasizing shared characteristics while de-emphasizing or overlooking distinctions. Conversely, anti-normalization strategies seek to

³ Freedom to Marry Global (2024) reports that nearly 18 % of the world's population (over 1.34 billion people) now lives in countries where marriage equality exists, reflecting a substantial demographic shift.

question and critique prevailing norms, values, and perceptions surrounding the LGBTQ+ community, advocating for their redefinition and reframing within societal discourse (Petković, 2015). These strategies are based on two different models of society. The first approach is the ethnic model, predominantly associated with the strategies employed by activists in the United States up until the 1970s. This model critically engages with the dominant understanding of sexuality, framing it within a binary structure that contrasts normative heterosexuality with non-normative gay identity (Seidman, 1993). Since the 1970s, the focus shifted away from seeking social recognition and the establishment of gay identity as a minority. Instead, efforts were directed toward challenging and rejecting social institutions that marginalized and pathologized gay orientation (Seidman, 1994).

Resistance has been a defining characteristic of LGBTQ+ struggles, exemplified by historical milestones such as the Stonewall Riots, which catalyzed the global LGBTQ+ rights movement. Resistance takes the form of organized protests, advocacy for legislative reform, and the disruption of dominant cultural narratives that perpetuate exclusion (Ahmed, 2012). It aligns most closely with anti-normalization strategies, as it seeks to unsettle dominant norms rather than gain acceptance within them.

Adaptation, often adopted as a strategy to mitigate immediate risks, includes practices such as concealing identities, conforming to societal expectations, or leveraging systemic loopholes. While these approaches may provide short-term safety or access to resources, they risk perpetuating dominant norms and undermining structural critique. Duggan's (2002) critique of assimilationist tendencies in LGBTQ+ movements highlights the tensions between seeking inclusion within existing frameworks and advocating for transformative change. Adaption is often a pragmatic extension of normalization strategies, as it involves negotiating visibility in ways that minimize perceived deviance to dominant actors.

Coalition-building has emerged as a transformative framework for navigating marginalization by fostering solidarity across intersecting struggles. As articulated by Puar (2017), coalitional politics enable LGBTQ+ movements to address not only homophobia and transphobia but also the broader systems of oppression, including colonialism, patriarchy, and capitalism, that underpin these exclusions. The integration of intersectionality, as advanced by Collins and Bilge (2020), allows for a nuanced understanding of the compounded marginalization experienced by

individuals at the nexus of multiple oppressed identities. In one way, coalition-building reflects normalization strategies when LGBTQ+ groups frame their issues in universally palatable terms to gain allies but shifts toward anti-normalization when alliances aim to collectively transform structural conditions rather than merely expand existing rights frameworks. However, these coalitions often face internal power imbalances, especially when Western-funded organizations dominate agendas by prioritizing donor-friendly issues like marriage equality over urgent local concerns such as protection from police violence or access to housing (Choudry & Kapoor, 2013).

Digital technologies have become pivotal in enabling LGBTQ+ communities to navigate marginalization, offering platforms for visibility, advocacy, and transnational solidarity. Social media campaigns such as #TransRightsAreHumanRights⁴, #LoveIsLove⁵, and #NoNameCalling Week⁶ have amplified the voices of marginalized groups, facilitated resource sharing, and mobilized global support. Nakamura (2014) notes that digital spaces also allow for the disruption of hegemonic narratives by providing avenues for storytelling and cultural production. Nonetheless, these platforms are not devoid of structural inequalities; they often replicate offline dynamics of marginalization and expose LGBTQ+ individuals to cyberbullying, digital surveillance, and performative allyship.

⁴ #TransRightsAreHumanRights is global campaign frequently used on platforms like Twitter and Instagram to affirm transgender inclusion within the human rights framework. It's often activated around key moments like Trans Day of Visibility and Trans Day of Remembrance. For more information, see GLAAD. *Transgender Day of Visibility*. GLAAD, 2025. <https://glaad.org/tdov/>

⁵ This slogan became a powerful symbol during the movement for marriage equality. It notably surged into public attention in the U.S. during the Supreme Court's deliberation on *Obergefell v. Hodges* in 2015. For more information, see *Obergefell v. Hodges*, 576 U.S. 644 (2015). <https://supreme.justia.com/cases/federal/us/576/644/>

⁶ An established educational initiative founded in 2004 by GLSEN in collaboration with Simon & Schuster Children's Publishing, No Name-Calling Week centers efforts on ending name-calling and bullying across schools in the U.S. annually. For more information, see GLSEN. "No Name-Calling Week Planning Guide". GLSEN, 2020. https://www.glsen.org/sites/default/files/2020-06/NNCW_planning_guide.pdf

Interconnectedness of Oppression

Linking LGBTQ+ Struggles with Other Marginalized Groups

The interconnectedness of oppression underscores how systems of marginalization intersect, linking the struggles of LGBTQ+ communities with other marginalized groups. This interconnectedness is rooted in structural inequities, such as racism, sexism, ableism, and classism, which operate in tandem with heteronormativity and cisnormativity to sustain hierarchical power relations. Systems of domination produce hierarchies by constructing multiple "Others" whose exclusion serves to stabilize the power of the dominant group. Theoretical frameworks such as intersectionality (Crenshaw, 1991) and assemblage theory (Puar, 2017) provide critical tools for understanding these interrelations and for fostering solidarity across diverse movements.

Intersectionality (Crenshaw, 1991) reveals how oppressions overlap, but the concept of radical otherness extends this insight by highlighting the dynamic processes through which difference is politicized, surveilled, and controlled. For instance, Black queer and transgender individuals often experience heightened vulnerability due to the interplay of racism and transphobia, which manifests in disproportionate rates of violence, discrimination, and economic disenfranchisement (Collins & Bilge, 2020). Similarly, LGBTQ+ migrants and asylum seekers face dual marginalization: persecution in their countries of origin and systemic exclusion in host nations, driven by xenophobia and homophobia. Recognizing these intersecting oppressions necessitates an approach that moves beyond single-axis frameworks to address the full complexity of systemic injustice.

Assemblage theory expands on intersectionality by emphasizing the fluid and contingent nature of identities and oppressions. Puar (2017) argues that systems of power do not merely intersect but assemble and reconfigure in dynamic ways, shaping the lived experiences of marginalized groups. This perspective highlights the global dimensions of interconnected oppression, such as the impact of colonial legacies on both LGBTQ+ rights and broader systems of exclusion. For example, anti-LGBTQ+ laws in many postcolonial nations can be traced to colonial-era legal codes, which simultaneously imposed racial hierarchies and

heteronormative norms. This shared history illustrates how struggles against colonialism and LGBTQ+ rights advocacy are inextricably linked.

Examples of Solidarity in Practice

Black Lives Matter (BLM).

The Black Lives Matter movement, co-founded by queer Black activists Patrisse Cullors, Alicia Garza, and Opal Tometi, exemplifies the integration of racial justice and LGBTQ+ activism within a framework of global solidarity. BLM has consistently advocated for the inclusion of queer and transgender voices, particularly addressing the disproportionate violence faced by Black transgender women. This solidarity is visible in events like the "Queer Liberation March for Black Lives and Against Police Brutality" held in New York City in 2020, which emphasized the shared struggle against systemic racism and anti-LGBTQ+ violence. By centering intersectionality, BLM has strengthened alliances between racial justice and LGBTQ+ movements, demonstrating the power of coalitional politics in addressing overlapping oppressions (Taylor, 2016).

Migrant Crisis.

During the European migrant crisis of the mid-2010s, LGBTQ+ organizations across Europe collaborated with refugee advocacy groups to address the unique vulnerabilities faced by LGBTQ+ asylum seekers. In Germany, for example, organizations like Schwulenberatung Berlin partnered with refugee-focused groups to provide safe housing and legal support for LGBTQ+ individuals fleeing persecution. These initiatives emphasized the intersection of homophobia, transphobia, and xenophobia, working to ensure that LGBTQ+ refugees receive protection and inclusion within broader advocacy efforts (Murray, 2016). Similar collaborations were seen across Europe, such as Greece, where organizations like Athens LGBTQ+ Youth joined forces with refugee support networks to create safe spaces for LGBTQ+ migrants in camps (Rahman, 2020). These coalitions represent global solidarity in action, connecting local service provision with broader critiques of border regimes and the criminalization of migration.

Feminist Movements.

Feminist movements and LGBTQ+ advocacy are deeply interconnected, as both challenge patriarchal, heteronormative, and

cisnormative systems of power. These movements share a history of solidarity, shaping the understanding of compounded oppressions faced by LGBTQ+ individuals, particularly queer women and transgender people. Feminist and LGBTQ+ groups have often united to fight for reproductive rights, gender equality, and anti-discrimination policies, recognizing that these issues affect all individuals marginalized by patriarchal structures. For instance, during Poland's Women's Strike, feminist activists and LGBTQ+ advocates collaborated to resist oppressive laws, symbolizing their shared struggle against authoritarianism (Graff & Korolczuk, 2021). Such collaborations illustrate global solidarity at a European level, but they also highlight its limits: Western funding streams often push these movements toward liberal, rights-based messaging that may dilute more radical critiques of capitalism and patriarchy.

Building Unified Resistance

Collaborative Strategies for Global Justice and Their Challenges

The persistence of radical otherness across diverse contexts demonstrates why fragmented struggles are insufficient to dismantle entrenched systems of domination. The production of the "Other" is never singular: it simultaneously marks racialized migrants as dangerous outsiders, trans bodies as illegible, or Indigenous communities as obstacles to capitalist expansion. This multiplicity underscores the need for coalitions that engage not just identity-based concerns but also the structural foundations of exclusion.

As previously stated, global solidarity and thus global justice imply collective action that transcends singular identities and movements (Collins & Bilge, 2020). For a successful fight, a well-organized group that cooperates well with groups from the political and civil society spheres is essential (Petković, 2015). By aligning their goals and strategies, diverse movements can challenge the structural underpinnings of global inequalities while amplifying the voices of those most affected by these systems.

Although it represents an effective way of fighting, the unification of different groups brings with it a multitude of challenges. One of the primary challenges is the existence of divergent priorities and goals within the LGBTQ+ community, as well as among different marginalized groups

(Petković, 2015). While some groups may prioritize issues related to economic justice, others might focus on gender or racial equality, leading to potential conflicts over resource allocation, strategy, and political framing. These differences are further complicated by the hierarchical structures that often emerge within movements, where more dominant groups may shape agendas, sidelining the needs of those with less power within the coalition (Morris, 2000). As a result, the struggle for inclusivity within solidarity efforts becomes a critical task. Coalitions must navigate these tensions to ensure that all voices, particularly those of the most marginalized, are heard and their specific struggles acknowledged. The challenge of achieving consensus within diverse coalitions requires constant negotiation and mutual respect (Haraway, 1988).

Additionally, the increasing reliance on digital platforms for organizing and advocacy presents a new set of challenges. While these platforms have enabled global solidarity and the amplification of marginalized voices, they also replicate existing social inequalities by privileging certain voices over others. Thus, while digital platforms offer an unprecedented reach, they also require careful attention to how solidarity is constructed, ensuring that it does not merely remain a symbolic gesture but results in meaningful, transformative action.

Taken together, these dynamics underscore that the pursuit of global solidarity must be attentive to the material and symbolic processes through which radical otherness is reproduced, even within movements and spaces that claim to resist it.

The Role of Continuous Dialogue and Advocacy in the Collective Struggle

Integrating LGBTQ+ struggles into the broader fight for global justice requires a sustained commitment to continuous dialogue and advocacy, emphasizing the interconnectedness of various forms of oppression and the need for collective resistance. Continuous dialogue fosters an environment where marginalized groups can share their experiences, amplify their voices, and contribute to a more comprehensive understanding of the global justice agenda. This process not only helps illuminate how LGBTQ+ struggles intersect with other movements but also strengthens solidarity by promoting mutual learning and collaboration among diverse communities (Crenshaw, 1991; Taylor, 2016). This reflects the central tenet of global solidarity: that alliances must be built on the

acknowledgement of asymmetry and plurality, rather than on forced consensus. For example, transnational exchanges between queer activists in Brazil, South Africa, and the Philippines have created forums where strategies against police violence and economic precarity are shared without collapsing distinct historical and cultural contexts into a singular narrative (Puar, 2017).

Advocacy plays a crucial role in sustaining these dialogues, especially within the political and policy arenas where LGBTQ+ issues are often sidelined or misunderstood. LGBTQ+ organizations must continually push for the recognition and inclusion of their concerns in human rights discourse, particularly in international forums where global justice is being shaped. Advocacy efforts can take various forms, from grassroots mobilizations and social media campaigns to lobbying at governmental and intergovernmental levels. For instance, the inclusion of LGBTQ+ rights in the United Nations Sustainable Development Goals (SDGs) and the advocacy for international protections against discrimination based on sexual orientation and gender identity are critical achievements facilitated by ongoing global advocacy (UN, 2015). While some of these initiatives have succeeded in expanding visibility, they also risk aligning queer struggles too closely with neoliberal development discourses (Reddy, 2020). By contrast, advocacy rooted in global solidarity seeks to reorient the conversation: Palestinian queer activists, for instance, frame their demands not only in terms of sexual rights but also as part of a broader struggle against occupation, settler colonialism, and militarized capitalism (Puar, 2017; Schulman, 2012).

Global solidarity requires that movements continually reflect on whose voices are amplified, whose priorities are advanced, and whose struggles are sidelined (Fraser, 2013). By centering the experiences of those most radically othered (ex. queer migrants, Indigenous Two-Spirit people, Black trans women) collective resistance becomes not only more inclusive but also more capable of addressing the structural foundations of oppression (Collins & Bilge, 2020; ILGA World, 2024).

Conclusion

Key Findings

The analysis presented in this article underscores that the marginalization of LGBTQ+ communities cannot be fully understood or addressed without engaging the dual concepts of radical otherness and global solidarity. The concept of radical otherness provides a critical lens for understanding how dominant groups construct marginalized identities as inferior or deviant, reinforcing exclusionary power dynamics. This relational process operates not only at symbolic levels but also through material consequences, dehumanizing LGBTQ+ individuals.

Strategies to navigate and resist marginalization have evolved, reflecting the complexity of LGBTQ+ experiences. Earlier approaches, such as the ethnic model, sought to normalize LGBTQ+ identities within existing societal structures by highlighting shared characteristics and minimizing differences. Over time, a shift toward anti-normalization strategies emerged, challenging the underlying norms that perpetuate exclusion. These approaches demonstrate a spectrum of responses, from seeking inclusion to reimagining societal frameworks altogether. Both strategies underscore the need to balance immediate goals of visibility and acceptance with long-term aspirations for systemic transformation.

Intersectionality plays a pivotal role in understanding the compounded marginalization faced by individuals who embody multiple oppressed identities. The intersection of race, class, gender, and sexual orientation produces unique vulnerabilities that demand nuanced approaches to advocacy. Global solidarity emerges as a crucial framework for addressing these interconnected oppressions. Successful examples of coalition-building, such as the alliances between LGBTQ+ and racial justice movements, demonstrate the potential for unified resistance against structural inequities. However, these collaborations are not without challenges. Diverging priorities, power asymmetries, and the risk of performative allyship often undermine the effectiveness of coalitions. Meaningful solidarity requires continuous dialogue, mutual respect, and a commitment to centering the voices of the most marginalized within these movements.

Addressing the complexities of marginalization requires moving beyond single-axis frameworks to embrace the diversity of lived

experiences and foster collaborative, transformative resistance. This integrated perspective not only deepens the understanding of LGBTQ+ advocacy but also offers pathways for reimagining inclusive and equitable pipes. Through consistent dialogue and strategic advocacy, the integration of LGBTQ+ struggles into the broader global justice movement becomes not only possible but imperative for achieving lasting and inclusive change.

Limitations and Directions for Future Research

The article primarily theoretical, relying on secondary sources and existing frameworks to analyze LGBTQ+ marginalization and activism. This approach may limit the empirical applicability of the findings, as it does not incorporate firsthand data or case studies. Additionally, the scope of the research focuses predominantly on Western contexts, potentially overlooking the diverse experiences and strategies of LGBTQ+ communities in other parts of the world.

Future research should prioritize empirical studies that investigate the lived experiences of LGBTQ+ individuals and communities across diverse cultural and geographical contexts. This could involve ethnographic research, interviews, or longitudinal studies to provide a richer understanding of how marginalization and resistance are experienced and enacted.

References

- Ahmed, S. (2012). *On Being Included: Racism and Diversity in Institutional Life*. Duke University Press. <https://doi.org/10.1215/9780822395324>
- Banović, D. (2011). Seksualna orijentacija i rodni identitet u kontekstu ljudskih prava u Bosni i Hercegovini. U S. Gavrić, L. Huremović, & M. Savić (Ur.), *Čitanka lezbejskih i gej ljudskih prava* (str. 121–135). Fondacija Heinrich Böll.
- Bosia, M. J., & Weiss, M. L. (Eds.). (2013). *Global homophobia: States, movements, and the politics of oppression*. University of Illinois Press.
- Bourdieu, P. (1991). *Language and symbolic power*. Harvard University Press.
- Braidotti, R. (2013). *The posthuman*. Polity Press.
- Butler, J., & Athanasiou, A. (2013). *Dispossession: The performative in the political*. Polity Press.
- Choudry, A., & Kapoor, D. (Eds.). (2013). *NGOization: Complicity, contradictions and prospects*. Zed Books.
- Collins, P. H., & Bilge, S. (2020). *Intersectionality (2nd ed.)*. Polity Press.

- Crenshaw, K. (1991). Mapping the margins: Intersectionality, identity politics, and violence against women of color. *Stanford Law Review*, 43(6), 1241–1299.
- Duggan, L. (2002). The new homonormativity: The sexual politics of neoliberalism. In R. Castronovo & D. D. Nelson (Eds.), *Materializing democracy: Toward a revitalized cultural politics* (pp. 175–194). Duke University Press.
- Ferguson, R. A. (2019). *One-dimensional queer*. Polity Press.
- Foucault, M. (1978). *The history of sexuality, Volume 1: An Introduction* (R. Hurley, Trans.). Pantheon Books.
- Fraser, N. (2013). *Fortunes of feminism: From state-managed capitalism to neoliberal crisis*. Verso Books.
- Graff, A., & Korolczuk, E. (2021). *Anti-gender politics in the populist moment*. Routledge.
- Haraway, D. (1988). Situated knowledges: The science question in feminism and the privilege of partial perspective. *Feminist Studies*, 14(3), 575–599. <https://doi.org/10.2307/3178066>
- Hoad, N. (2007). *African Intimacies: Race, Homosexuality, and Globalization*. Minneapolis. University of Minnesota Press.
- Human Dignity Trust. (2023). *Breaking the silence: Criminalisation of homosexuality in the Commonwealth*. Human Dignity Trust. <https://www.humandignitytrust.org>
- Human Rights Watch. (2021). *“They don’t exist”: Arbitrary detentions, torture, and killings of transgender people in Chechnya*. Human Rights Watch. <https://www.hrw.org>
- ILGA World. (2024). *State-sponsored homophobia report*. ILGA World.
- Morris, A. D. (2000). Reflections on social movement theory: Criticisms and proposals. *Contemporary Sociology*, 29(3), 445–454. <https://doi.org/10.2307/2653936>
- Murray, D. A. B. (2016). Real Queer? Sexual Orientation and Gender Identity Refugees in the Canadian Refugee Apparatus. *Refuge* 32(2), 97–98. <https://doi.org/10.25071/1920-7336.40417>
- Nakamura, L. (2014). *Digitizing race: Visual cultures of the Internet*. University of Minnesota Press.
- Narain, A. (2018). *The sound of Section 377 falling: The queer movement in India and the battle for law reform*. Alternative Law Forum.
- Petković, S. (2015). LGBT aktivizam u savremenoj Srbiji: politizacija identiteta i strategije LGBT aktivista. *Etnološko-antropološke sveske*, 25(14), 49–88.
- Puar, J. K. (2017). *The right to maim: Debility, capacity, disability*. Duke University Press.
- Rachmad, Y. E. (2017). *Global Solidarity Theory*. YER E-Book Publication.
- Rahman, M. (2020). *Homosexualities, Muslim cultures and modernity*. Palgrave Macmillan.

- Reddy, G. (2020). *With respect to sex: Negotiating hijra identity in South India*. University of Chicago Press.
- Said, E. W. (1978). *Orientalism*. Pantheon Books.
- Schulman, S. (2012). *Israel/Palestine and the queer international*. Duke University Press.
- Sedgwick, E. K. (1990). *Epistemology of the closet*. University of California Press.
- Seidman, S. (1993). Identity and Politics in a 'Postmodern' Gay Culture: Some Historical and Conceptual Notes. In M. Warner (Ed.), *Fear of a Queer Planet* (pp. 105–142). University of Minnesota Press.
- Seidman, S. (1994). Symposium: Queer Theory/Sociology: A Dialogue. *Sociological Theory*, 12(2), 166–177.
- Spivak, G. C. (1988). Can the subaltern speak? In C. Nelson & L. Grossberg (Eds.), *Marxism and the interpretation of culture* (pp. 271–313). University of Illinois Press.
- Staszak, J-F. (2020). "Other/Otherness". In A. Kobayashi (Ed.), *International Encyclopedia of Human Geography* (pp. 25–31). Elsevier.
- Tamale, S. (2020). *Decolonization and Afro-feminism*. Daraja Press.
- Taylor, K. Y. (2016). *From #BlackLivesMatter to Black liberation*. Haymarket Books.
- Tsing, A. L. (2015). *The mushroom at the end of the world: On the possibility of life in capitalist ruins*. Princeton University Press.
- United Nations (UN). (2015). *Transforming our world: The 2030 agenda for sustainable development*. <https://www.un.org/sustainabledevelopment/sustainable-consumption-production>
- United Nations (UN). (2024). *Criminalization*. <https://www.unfe.org/en/know-the-facts/challenges-solutions/criminalization>
- Warner, M. (1999). *The trouble with normal: Sex, politics, and the ethics of queer life*. Harvard University Press.

Radikalna drugost i globalna solidarnost: Integrisanje LGBTQ+ iskustava u okvire šire borbe za pravdu*

Lena Bogdanović

Samostalna istraživačica, Srbija

Ovaj rad istražuje međupovezanost koncepata radikalne drugosti i globalne solidarnosti, sa posebnim naglaskom na iskustva LGBTQ+ zajednice. Analizom načina na koje pripadnici LGBTQ+ zajednice pregovaraju o društvenoj marginalizaciji, identitetima i subalternim pozicijama, otvara se prostor za dublje razumevanje načina na koji globalni pokreti solidarnosti mogu da inkorporiraju i podrže raznovrsne borbe za društvenu pravdu i jednakost. Oslanjajući se na odabrane primere i teorijske okvire, rad ukazuje na intersekcionalnu prirodu različitih oblika ugnjetavanja, kao i na potencijal za stvaranje objedinjene borbe među različitim marginalizovanim grupama. Takva analiza omogućava bolje razumevanje koncepta globalne solidarnosti, istovremeno zagovarajući priznavanje i integraciju različitih marginalizovanih glasova unutar transnacionalnih društvenih pokreta. Rad naglašava značaj kontinuiranog dijaloga, povezivanja i saradnje među ugnjetavanim zajednicama, sa ciljem izgradnje kolektivnog otpora protiv strukturalnih oblika represije i unapređenja borbe za globalnu pravdu i jednakost.

KLJUČNE REČI: LGBTQ+ zajednica / radikalna drugost / globalna solidarnost / pokreti za društvenu pravdu / kvir teorija

PRIMLJENO: 15.01.2025.

REVIDIRANO: 23.08.2025.

PRIHVAĆENO: 25.08.2025.

* Predloženo citiranje: Bogdanović, L. (2025). Radical Otherness and Global Solidarity: Integrating LGBTQ+ Experiences into Broader Struggles for Justice. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 44(1–2), 89–108. <https://doi.org/10.47152/ziksi2025125>

©2025 by authors

This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0).

Hate Speech and Political Discourse in the Countries of the Former Yugoslavia: A Comparative Legal Analysis

Aleksandar Stevanović¹

Institute for Criminological and Sociological Research, Belgrade, Serbia

This paper aims to critically analyze the regulation of hate speech within political discourse in the post-Yugoslav region. Emphasis is placed on two interconnected aspects: the conceptual and normative foundations behind the idea of hate speech, and a comparative review of legal frameworks and judicial responses across selected jurisdictions. The first section conducts a normative and theoretical analysis to clarify the legal and theoretical foundations of hate speech and political expression in general. Using international human rights instruments, relevant jurisprudence, and key theoretical literature, this section outlines the definitional boundaries and core characteristics of hate speech. Special emphasis is placed on the normative tension between protecting political discourse, which is considered the foundation of democratic society, and the legal limits used to protect individuals and groups from incitement to discrimination, hostility, or violence. The analysis also tackles the difficulties in differentiating hate speech from controversial or offensive, yet legally acceptable, political expression, especially when discussing sensitive topics like ethnicity, religion, or historical memory. The second section uses a comparative legal approach to examine the regulatory frameworks governing hate speech in the successor states of the former Socialist Federal Republic of Yugoslavia. Although all these jurisdictions have officially aligned their legal systems with international standards, especially those of the Council of Europe, differences remain in how hate speech is implemented, interpreted, and treated by courts. While Slovenia and Croatia, as EU member states, are bound by the relevant *acquis communautaire*, the other states, although still outside the EU, have pursued similar legislative paths in anticipation of

Correspondence: aleksandar.stevanovic993@gmail.com

¹ ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3637-5846>

joining. This section, therefore, examines both the common elements and jurisdiction-specific differences to identify patterns, inconsistencies, and potential best practices. Special focus is given to instances of hate speech that have been influenced by, and still reflect, the ethno-political conflicts and wartime narratives of the 1990s. The main goal of the research is to develop analytically based criteria for distinguishing hate speech from protected political expression, considering the specific contexts of post-conflict, transitional societies in the former Yugoslav countries.

KEYWORDS: hate speech / political discourse / freedom of expression / former Yugoslav countries / informed society

Introduction

Freedom of expression is widely recognized as a cornerstone of a democratic society, and some commentators even describe it as a *sacred* principle, essential for safeguarding individual autonomy and ensuring the vitality of public discourse. Nevertheless, the unrestrained exercise of this freedom inevitably raises difficult questions: what costs does society bear, and what forms of harm may result? These concerns are particularly acute in relation to hate speech. Unlike mere offensive expression, hate speech threatens the dignity of targeted individuals and groups, disrupts social cohesion, and, in its most pernicious forms, may foster discrimination, hostility, or even violence. The enduring dilemma for democratic systems, therefore, is how to reconcile the high regard for free expression, which is sometimes elevated to the level of the sacred, with the parallel duty to protect equality, human dignity, and the integrity of the democratic order (Abrams, 1992).

Despite certain differences between the so-called U.S. model and the European model, rooted in the continental legal tradition, the prohibition of hate speech may nonetheless be regarded as a form of *ius cogens* (Abrams, 1992, p. 743; Phillipson, 2015, p. 1). Viewed through the lens of socio-cultural patterns, the content of the notion of hate speech, as well as legal responses to it, is often shaped by the political, religious, and cultural identities of a given society.²

² For example, countries where national identity is closely tied to a dominant religion frequently enact legislation that prioritizes the protection of that religion. The Afghan Law on Mass Media, for instance, prohibits content that contravenes the principles of Islam, offends other sects, or promotes non-Islamic religions. Likewise, Iranian media law forbids

Beyond this consensus, however, disagreements are widespread, particularly concerning the fundamental definition of “hate speech”, the scope and methods of its regulation, and the suitable legal responses. These differences can be explained by the fact that the boundaries of acceptable public discourse are shaped by a complex interaction of sociocultural factors that together form a society’s “cultural identity.” As noted in the literature, the most notable differences between countries lie not only in how the meaning and importance of hate speech issues influence policy responses but also in how that very meaning and importance are themselves shaped through specific historical, political, legal, economic, demographic, social, and cultural contexts (Brown & Sinclair, 2019). The expression of thoughts, opinions, and beliefs is inherently fluid and resists any attempt at uniform regulation aimed at enforcing dominant norms of acceptability (Stevanović, 2023). Therefore, constitutional approaches to hate speech have been far from uniform, as the line between impermissible hate speech and protected expression varies across jurisdictions and is often dependent on context.

In the following sections, we seek to articulate a foundational conceptual framework for ‘hate speech’ that is both precise and ethically robust across diverse political and cultural settings.

The Content of the Term Hate Speech

The concept of hate speech is relatively new (Stevanović, 2023). It took shape in academic, legal, and public discourse from the turn of the twentieth century to the twenty-first, as a response to the pressing need to regulate hostile and discriminatory language directed against minority groups. Its emergence was strongly influenced by the collective memory of the Nazi regime’s virulent anti-Semitic and racist propaganda, which served as a tool for implementing racist and anti-Semitic policies (Nikolić, 2018, p. 26). This historical context fueled a broader normative project to legally address xenophobia and intolerance towards historically marginalized and disenfranchised communities. The modern legal and academic discourse on hate speech crystallized in the late twentieth century, shaped by U.S. legal scholars who responded to the escalating

the publication of material that violates Islamic codes or public rights. See more in: Global Handbook on Hate Speech Laws, <https://futurefreespeech.com/global-handbook-on-hate-speech-laws>

wave of racially charged and socially destructive expression. Finally, the rise of social media has elevated hate speech into a pressing societal challenge that can no longer be ignored (Hietanen & Eddebo, 2023, p. 441). Within digital spaces, the modes of its expression and the forms of victimization it generates are simultaneously more immediate and less susceptible to conventional oversight. This dynamic necessitates a reevaluation of existing legal and regulatory frameworks, which must be recalibrated to address the complexities of online communication.

From a sociological perspective, hate speech is not limited to offensive words because it is a part of a more complex discourse based on prejudices and stereotypes. In this regard, the views of Michel Foucault and Manuel Castells help us understand how discourse, and hate speech in particular, functions as a mechanism that constructs hierarchies and a struggle for social power. Foucault noted that discourse shapes reality, while Castells extended this concept to the level of symbolic manipulation, explaining that hate speech is often a tool for political and social domination (Nikolić, 2018, p. 31).

Accordingly, hate speech should be conceptualized as an *active form of social expression* that generates tangible harm, or, as stated in the literature, it is a *belief-formation practice* (Badino, 2024, p. 47). As such, it constitutes what legal theory refers to as a *performative utterance*, which is speech that not only conveys meaning but also acts upon the world. Reflecting this, the Supreme Court of Canada has held that hate speech must blur the distinction between speech and conduct to be actionable, thereby underlining its performative and impactful nature.³

The key element of any legal definition of hate speech, along with its performative nature, is its grounds, that is, the characteristics or identities that such speech targets (Stevanović, 2023). The scope and practical enforceability of hate speech laws mainly depend on how broad and clear these protected grounds are. Common categories included in both

³ R. V. Keegstra 3 SCR 697, 748 (1990).

As previously noted in the paper on the analysis of hate speech (Stevanović, 2023), the United States and Europe have historically adopted different approaches to the legal regulation of hate speech. While U.S. jurisprudence, shaped by landmark cases like *Schenck v. United States* and *Brandenburg v. Ohio*, has focused on protecting even offensive speech unless it constitutes a direct incitement to imminent unlawful action, the European approach is more restrictive. European legal systems are founded on the principle that certain forms of speech can be inherently dangerous and must be prohibited, even without a clear link to a specific unlawful act (Heinze, 2006, p. 555).

international and domestic legal laws are race, ethnicity, nationality, language, religion, gender, sexual orientation, political affiliation, social origin, and health status, among others. Importantly, these categories are not fixed; they change in response to shifting societal contexts (Stevanović, 2023).

The dehumanisation of a targeted group is seen by some scholars as the fundamental characteristic of hate speech. In this regard, Parekh similarly conceptualizes three key features of hate speech, identifying *discrimination*, *derogation*, and the *exclusion* of individuals or groups (Parekh, 2012).

Normative Approach and Analysis in the Context of Political Discourse

The legal conceptualization of hate speech begins with a fundamental question about the nature of its harm: Does speech cause harm, or does specific speech inherently constitute harm? (Barendt, 2019). How this question is answered is critical, as it is the starting point for defining the legal boundaries of speech.

As previously outlined in an analysis of hate speech (Stevanović, 2023), international human rights law does not offer a single, clear definition of hate speech. However, a commonly accepted legal framework makes distinctions between expressions of hatred into three specific categories based on their severity and the required response from states. The first category includes severe forms of speech that must be prohibited, such as incitement to violence or discrimination. The second category, which states may choose to restrict, covers intermediate forms of hate speech like threats or harassment. Finally, the third category consists of speech that, while not illegal, raises concerns about intolerance and may require a non-binding state response (Article 19, 2018).

Political speech is often granted privileged protection in democratic societies. In Australia, the High Court's ruling in *Theophanous* provided a broad definition, stating that political speech includes any communication relevant to a citizen's formation of public opinion. Similarly, in German jurisprudence, the Constitutional Court has also emphasized the need for intensified protection of discourse on matters of legitimate public interest, as seen in the *Lüth* case (Barendt, 2009).

Political discourse, in its broadest sense, may encompass virtually any matter of public concern (Van Dijk, 1997, p. 25). To address this, scholars have proposed three main approaches, as follows: the personal, realistic, and mixed principles (Stevanović, 2023). The *personal principle* is a simple method that identifies political speech based on the speaker's role, such as a public official. In contrast, *the realistic principle* prioritizes the content, and it defines political discourse as any speech on public matters, regardless of who is speaking. The most effective model, however, is *the mixed approach*, which combines both the speaker's identity and the content of the speech. This strategy allows for a more balanced assessment that protects democratic dialogue while also setting clear limits on harmful expression.

To clearly distinguish between protected political speech and illegal hate speech, legal systems must employ clear, objective standards. While international guidance like the Rabat Plan of Action, adopted by UN human rights experts, provides a clear six-part test for identifying hate speech, its application in the digital age presents unique challenges. Overall, the test considers factors such as context, speaker, intent, content, and form, as well as the extent of dissemination and likelihood of harm, including imminence. This framework ensures that legal restrictions on speech are applied only to the most severe and socially harmful expressions of speech.

Context is indispensable in determining whether particular speech constitutes incitement to discrimination, hostility, or violence. Judicial bodies consistently take into account the historical, cultural, and political circumstances within which the expression occurs. Germany, for example, in light of its singular historical experience with Nazism, justifiably maintains more stringent prohibitions on anti-Semitic expression (Rosenfeld, 2002, p. 1566). This move has sparked concerns about the possible weakening of established hate speech norms and underscored the need for consistent global standards in this area. The content and presentation of speech can still indicate hate speech, particularly when symbolic or historically charged language is used. A pertinent example is the chant "*For Home – Ready*" (*Za dom – spremni*), employed by certain Croatian nationalist groups. Although seemingly innocuous, the phrase is historically associated with the fascist Ustaše regime and its genocidal actions. In *Šimunić v. Croatia*, the European Court of Human Rights upheld sanctions against a football player who used the expression in front of a stadium crowd, emphasizing the symbolic weight of the phrase, the

contextual circumstances, and the speaker's influential role (Stevanović, 2023).

The speaker's identity plays a complex and ambivalent role. In many jurisdictions, lawmakers and government officials enjoy parliamentary immunity, even when engaging in speech that is deemed harmful or offensive. Public figures and individuals, regardless of their profession, possess greater potential to influence public opinion, and consequently, to incite or provoke hatred, among other effects.

Importantly, intent is a necessary element for establishing incitement. As previously noted, a distinctive feature of hate speech is its performative nature, which sets it apart from mere insults.

The extent of a speech act, its reach, audience size, and public accessibility, also increases the likelihood of legal classification as hate speech. Widely disseminated speech that meets other Rabat Plan criteria is more likely to provoke real-world harm and warrant legal consequences. Hate speech can be expressed through any means of communication; however, when disseminated via mass media, it carries a significantly greater potential to cause harm and has often preceded large-scale violent conflicts (Ćirić, 2006, p. 2013).

Furthermore, in that regard, the immeasurable impact of the Internet and social media must be acknowledged, as they have become platforms where hate speech is practiced almost routinely (Pavlović, 2022). Such a state of affairs has engendered an extensive and continuing debate that concerns not only the accountability of internet platforms and online media outlets but also the methods and approaches for eliminating hate speech from the public sphere. In this context, it is of considerable importance to highlight the judgment delivered by the Grand Chamber of the ECtHR on 19 June 2015, in the case of *Delfi AS v. Estonia*.⁴ In this case, the Court determined that Delfi AS, as the operator of an online portal, was held liable for defamatory speech that undermined the honor and reputation of individuals, published by anonymous commentators on its platform.

⁴ Delfi AS v. Estonia, 64569/09.

Hate Speech – The Case of the Countries that Emerged from the Former Yugoslavia

The countries that emerged from the dissolution of the former Yugoslavia are marked by deeply rooted socio-political complexities that continue to shape both the legal regulation of hate speech and the broader contours of political culture and public discourse. These complexities are historically grounded in the divergent legacies of the Ottoman and Habsburg empires, whose respective legal, administrative, and religious frameworks left a lasting imprint on the region's cultural and institutional development.

While the constituent nations of the former Yugoslavia maintained a form of relative cohesion under a shared federal structure for over seven decades, the violent dissolution of the federation in the 1990s gave rise to enduring collective trauma. War, without question, stands as the most potent generator of negative emotions; emotions which, in this context, were shaped and magnified by a shared sense of betrayal and abrupt collapse of a once-common political and cultural identity. Hatred, as expressed during and after the conflict, does not emerge as a singular emotional state but rather as a complex, layered affective response. It often manifests as anger, a need for distancing, self-protection, and ultimately, through mechanisms of dehumanization (Sternberg, 2003). These affective processes are deeply embedded in public discourse, where hate speech serves as both a symptom and a catalyst of broader societal divides. Importantly, doctrinal perspectives have long emphasized that hatred is rarely unilateral; rather, it is often a form of reactive antagonism, or a counter-hatred, motivated by a perception (real or imagined) of prior hatred emanating from the target group (Delić, 2015).

The Yugoslav Wars, particularly the civil conflict from 1991 to 1995, played a transformative role in exacerbating these latent tensions and entrenching hate-based rhetoric as a salient feature of political communication. Without delving into the broader geopolitical or ideological causes of the conflict, it is essential to highlight the international community's inadequate response, not only in terms of preventing or halting hostilities, but also in addressing the structural ruptures that the war exposed and exacerbated. This failure contributed to the entrenchment of collective trauma, leaving societies susceptible to resurgent hate speech in response to renewed political tensions or nationalist provocations. It is often said, and history persistently confirms,

that truth is the first casualty of war. In the fog of armed conflict, facts are not merely distorted but are systematically sacrificed on the altar of strategic narrative-building. Competing sides do not merely exchange firepower, but also unleash waves of disinformation and symbolic aggression, weaponizing language itself to obscure realities, mobilize fear, and justify violence (Ćirić, 2015, p. 33).

During the war, political leaders systematically misused domestic media⁵ for propaganda purposes, often portraying themselves as victims by fabricating narratives of suffering and atrocities committed by the opposing side, aiming to elicit sympathy and protection from the international community. A frequently employed strategy in the context of the Yugoslav conflict involved launching a coordinated media campaign to prepare the ground for war, followed by a phase marked by the systematic demonization of the designated enemy. In this stage, the enemy was deliberately dehumanized in public discourse, reduced to an abstract embodiment of evil rather than recognized as individuals. However, the narrative shaped by the international community, and particularly Western one, was itself driven by strategic political interests, frequently at the expense of truth and justice.⁶ In line with their foreign policy interests, Western powers sought to portray one side, namely, the Serbian side as the sole aggressor and principal culprit by relying on distorted claims about the war and its causes, or by exaggerating specific military actions, in a manner that itself amounted to hate speech, exhibiting all its constitutive elements.⁷ Such a narrative not only failed to contribute to the resolution of the conflict but, on the contrary, served to inflame it further.

⁵ As noted in Mark Thompson's *Forging War: The Media in Serbia, Croatia and Bosnia-Herzegovina*, propaganda played a pivotal role in shaping national narratives during the conflicts of the 1990s: "In Belgrade, it enabled the Serb authorities to encourage all Serbs to see themselves as the tragic, blameless scapegoats in an international conspiracy to destroy the Serb people and their homeland. In Croatia, it permitted the government to portray itself (falsely) as the last bastion of Western 'democratic' values. At the same time, it enabled the Muslim-dominated government of Bosnia to present itself as an innocent victim, which it has not always been." (Thompson, 1996).

⁶ In accordance with the principle of political opportunism, when it comes to external communication, there is no informational pluralism, as there is no plurality of interests (Vuković, 2009, p. 42).

⁷ Helmut Kohl was explicit when, in early 1998, he reportedly declared that "the Serbs should drown in their own stench." Similarly, the European of October 5, 1998, offers a stark example of what constitutes hate speech: "The Serbs are a pariah people—the rotten apples in Europe's barrel. They must be neutralized." Such statements can hardly be interpreted as anything other than incitement to hatred, if not genocide itself. This becomes

Such rhetoric, often infused with overt chauvinism, not only impedes democratic consolidation but sustains a volatile communicative environment in which hate speech remains a powerful tool for political mobilization and social polarization in terms that they are exploiting diversity of historical memory (Ramet, 2007, p. 26).⁸ This form of narrative deeply permeated the general population, thereby multiplying the problem of hate speech in the years that followed.⁹ This is especially

even more disturbing in the context of the 1999 NATO bombing campaign, during which the London-based *The Sun* published a headline reading: “Bomb them like dogs!” (Ćirić, 2015, p. 34).

⁸ It is therefore not surprising that, even decades after the end of the conflicts, many politicians continue to employ chauvinistic rhetoric and hate speech targeting other ethnic groups from the former Yugoslav republics. This discourse often glorifies unlawful military and paramilitary actions while relativizing or denying their criminal nature, frequently using language that dehumanizes others. For instance, Croatia officially commemorates Operation Storm every year on August 5, marking it as the Victory and Homeland Thanksgiving Day and the Day of Croatian Defenders. The state holds ceremonies in Knin with top officials, military honors, and public events. While celebrated in Croatia as a symbol of liberation, the operation is viewed in Serbia and among many Serbs as a day of mourning due to the mass exodus and crimes committed against Serb civilians. In Serbia, certain public gatherings, most frequently sports events, are often marked by chants such as ‘Nož, žica, Srebrenica,’ a slogan with an explicitly hostile and threatening connotation toward the Bosniak population.

⁹ For instance, the European Court of Human Rights unanimously held that the applicant’s conviction for inciting national, racial, and religious hatred did not violate Article 10 of the European Convention on Human Rights. Mr. Smajić, a Bosnian lawyer, had posted comments on a publicly accessible website speculating about potential actions by Bosniacs in the event of renewed conflict and the secession of Republika Srpska. Domestic courts—the Basic and Appellate Courts of the Brčko District—found that the forum, although requiring registration to post, was publicly accessible and therefore constituted a public space. They concluded that the applicant’s statements were objectively capable of inciting interethnic hatred and could not be protected under the right to freedom of thought or opinion, as they amounted to hate speech. The Constitutional Court of Bosnia and Herzegovina upheld these findings, ruling that the restriction on expression complied with Article 10(2) of the ECHR. The ECtHR confirmed that the interference was lawful, pursued a legitimate aim, and was necessary in a democratic society. The judgment underscores the principle that freedom of expression may be restricted where it poses a threat to interethnic tolerance in post-conflict societies. Also, on June 17, 2022, the Oversight Board ruled that Meta had wrongly upheld a Facebook post depicting ethnic Serbs as rats. The post, which was shared by a Croatian news portal, featured an edited Disney video with the city of Knin overrun by rats, symbolizing ethnic Serbs. Initially, Meta did not remove the content, claiming it did not violate the Hate Speech policy. However, after an appeal and further review, Meta conceded that the post breached both the Hate Speech and Violence and Incitement standards, as it was dehumanizing and could incite harm. The Board emphasized the need for content removal to prevent further harm, aligning with Meta’s human rights responsibilities.

evident in the use of social media, which has become a battleground for hate speech, particularly when private users comment on certain phenomena and events. This reflects a universal problem regarding online hate speech, as it transcends borders and presents significant challenges for regulating and mitigating its impact on a global scale.

What is essentially at play is the exploitation of deep-seated negative emotions present within societies of the region, sentiments that had been simmering even prior to the outbreak of the Yugoslav Civil War and were further amplified by the subsequent chain of events. The Jasenovac camp was the largest concentration and extermination camp on the territory of the Independent State of Croatia (NDH) (today's Croatia) during World War II. Established in August 1941, the camp remained operational until April 1945. The Ustaše regime administered it with the explicit aim of exterminating Serbs, Jews, Roma, and political opponents of the regime, including communists, anti-fascists, and other dissenters. During the Yugoslav conflict itself, numerous events occurred that profoundly shaped the region's collective memory, such as *Operation Storm*, during which hundreds of thousands of Serbs were expelled from what is now Croatia to the territory of present-day Serbia, or the *Srebrenica*, in which a certain number of local Bosniak (Muslim) civilians were killed. These and similar events have revealed the full destructive force of war, not least in terms of the proliferation of hatred and intolerance disseminated through public discourse. On one hand, numerous representatives of the regime in Serbia issued overtly nationalist messages, frequently resorting to hate speech and the incitement of interethnic animosity.¹⁰ This rhetoric served to justify the fact that the population was subjected to international sanctions, despite the reality that the majority of the territory of present-day Serbia did not witness active combat during the Yugoslav Civil War (Kojić, 2022).

More details on: <https://globalfreedomofexpression.columbia.edu/?s=Oversight+Knin>.

¹⁰ Vojislav Šešelj, leader of the Serbian Radical Party, was indicted before the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY) for inciting hatred, violence, and discrimination, with a particular focus on his role in spreading hate speech during the wars of the 1990s. In the 2018 ruling, Šešelj was sentenced to 10 years in prison, although the sentence was reduced for the time he had already spent in detention. The court found that his public speeches, particularly those targeting ethnic and religious minorities, were inciteful in nature, contributing to an atmosphere of hatred and ethnic persecution. Šešelj was convicted for inciting persecution, including forced displacement, deportations, and inhumane treatment of Croats and Muslims (Bosniaks) in Hrtkovci in 1992, within the broader context of the Yugoslav wars. For more details, see Kojić, T. (2022). *Govor mržnje u sferi javnog obraćanja*. U Z. Pavlović & M. Ljubičić (Ur.), *Govor mržnje* (str. 131–154). Institut za kriminološka i sociološka istraživanja .

Instead, atrocities were primarily committed against ethnic Serbs residing in the territories of what are now Croatia and Bosnia and Herzegovina. A particularly emblematic example is an earlier statement by the current President of Serbia in which he declared that for every Serb killed, 100 Muslims would be killed. On the other hand, representatives of the emerging regimes, particularly in Croatia and Bosnia and Herzegovina, used anti-Serb rhetoric and hate speech to justify military operations and the suffering inflicted upon populations and territories under their military and political control.^{11,12}

Within the broader framework of political discourse in the post-Yugoslav region, the normalization of hate speech is often reinforced not only through political rhetoric but also through cultural expressions that carry significant symbolic and emotional weight. There are numerous instances in which state officials, during official ceremonies and public events organized or endorsed by government institutions, invite performers who have gained notoriety for promoting explicitly militaristic and incendiary rhetoric through their music. Notably, such artists often sell hundreds of thousands of tickets for a series of scheduled concerts,¹³

¹¹ In the case of *Prosecutor v. Dario Kordić*, the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY) found Kordić, a high-ranking political leader of the Bosnian Croats, guilty of crimes against humanity and violations of the laws and customs of war, particularly for his role in the ethnic persecution of Bosniak civilians in Central Bosnia. While the judgment did not explicitly isolate hate speech as a standalone offense, it highlighted the instrumental role of inflammatory nationalist rhetoric and propaganda in legitimizing and inciting violence against the Muslim population. Kordić's political speeches and public statements were cited as part of a broader campaign that fostered an environment conducive to mass atrocities, notably the massacre in Ahmići. Thus, the case exemplifies how political discourse, when infused with ethno-religious animosity, can function as a vehicle for incitement and be legally relevant in establishing intent and participation in a joint criminal enterprise.

¹² During the 1991–1995 armed conflict in Croatia, instances of hate speech directed against Serbs were documented in both political rhetoric and the media. Slogans such as “*Serbs to the willows*” (“*Srbe na vrbe*”), a historically loaded incitement to violence and expulsion, were used at public rallies and in graffiti. Public discourse frequently conflated Serbs with “Chetniks” and aggressors, framing them collectively as enemies of the state. This rhetoric intensified during unlawful military operations such as *Operation Storm* and was often reflected in statements by public officials and nationalist politicians (Amnesty International, 1996). In parallel, media outlets and various local radio stations published dehumanizing portrayals of Serbs, depicting them as “butchers,” “aggressors,” or even “genetically defective.” These narratives contributed to the stigmatization of the Serb population and fostered an atmosphere of ethnic hostility (Human Rights Watch, 1999).

¹³ <https://velikeprice.com/en/society/baja-vs-thompson/>, Accessed May 1st, 2025.

reflecting a deeply troubling level of societal normalization and, in some cases, endorsement of war-mongering narratives.

Another pivotal event that significantly shaped and intensified the narrative of hate speech, particularly in relation to Serbia, was the unlawful 1999 NATO bombing of the Federal Republic of Yugoslavia. As the bombing of Yugoslavia was conducted in direct contravention of the rules of international law and without the requisite authorization of the United Nations Security Council, and given that its victims included innocent civilians, among them children, as well as non-military civilian infrastructure, it has been widely criticized as a breach of both the UN Charter and international humanitarian law. The critical stance toward this event has, in some cases, escalated into hate speech directed not only at proponents of the NATO intervention, but also at representatives of the Kosovo Albanian community, who, in diplomatic terms, strongly lobbied for the bombing. At the same time, their militant¹⁴ Organization, the Kosovo Liberation Army (KLA), opposed the legitimate authorities by engaging in anti-Serb terrorist activities.

Regarding the legal mechanisms for combating and preventing hate speech, it can be stated that all states that emerged from the former Socialist Federal Republic of Yugoslavia (SFRY) have an appropriate normative framework that, for the most part, aligns with relevant international documents, notably the Council of Europe's legal framework. As Slovenia became a member of the European Union in 2004 and Croatia in 2013, EU law related to the suppression of hate speech has been applied in these countries. This framework also serves as a reference for legislators in other republics that are candidates for EU membership, as harmonization with EU law is one of the key elements in the process of acquiring Union membership status.

Regarding the criminal law response, which constitutes the most significant mechanism for countering hate speech, it is possible to identify notable differences among the successor states of the former SFRY. All of these countries, as a rule, criminalize expressions aimed at inciting or inflaming national, ethnic, or religious hatred and intolerance. However,

¹⁴ In Serbia, the Kosovo Liberation Army (KLA) was officially designated as a terrorist organization, while certain U.S. officials similarly characterized the group as such. The United Nations, through Security Council Resolution 1160 of 1998, condemned the violent acts occurring in Kosovo, including those perpetrated by the KLA, yet refrained from formally classifying the organization as a terrorist entity.

distinctions emerge in terms of normative interpretation and the systemic classification of these offenses. In Serbia and Montenegro, such acts are categorized as offenses against the constitutional order and state security; in North Macedonia, as offenses against the state; whereas in Bosnia and Herzegovina, they fall within the framework of protecting fundamental human rights and freedoms, and in Croatia and Slovenia, they are treated as offenses against public order and peace.

These differences are also reflected in the scope of potential passive subjects, ranging from individuals belonging to specific socio-biological groups to entire nations and ethnic communities residing within a given state. As for the conduct constituting the offense, it typically consists of incitement (i.e., the creation of a new state of hostility) or exacerbation (i.e., the intensification of an existing one) of violence, hatred, or intolerance, and in some jurisdictions even discord. The latter reflects the most stringent legislative approach, as exemplified by Bosnia and Herzegovina and North Macedonia.

Despite being a socialist and non-democratic state, the SFRY included in its criminal code the offence of inciting national, racial, or religious hatred,¹⁵ an offence which, in substance, corresponds to contemporary hate speech legislation widely accepted in liberal democracies, and which serves as a notable example of high-quality legislative drafting, demonstrating a clear and early understanding of the principles underlying what is now recognized as hate speech. This is evident in the precise legal distinction drawn between mere insults and hate speech, the latter being conceptually well-defined due to its performative nature.¹⁶ In terms of the normative framework, all present-day countries that emerged from the

¹⁵ Restrictions on freedom of expression in the Socialist Federal Republic of Yugoslavia (SFRY) can also be analyzed through the lens of Article 134 of the ex Federal Criminal Code, entitled “Incitement of National, Racial, and Religious Hatred, Discord, or Intolerance”: “Anyone who, through propaganda or in any other way, incites or stirs up national, racial, or religious hatred or discord among the nations and nationalities living in the SFRY shall be punished by imprisonment for a term of one, to ten years.

Anyone who, by insulting citizens or otherwise, incites national, racial, or religious intolerance shall be punished by imprisonment for a term of three months to three years.

If the act referred to in paragraphs 1 or 2 is committed systematically, by abuse of position or authority, in a group, or if it results in disorder, violence, or other serious consequences, the offender shall be punished for the act under paragraph 1 by imprisonment of not less than one year, and for the act under paragraph 2 by imprisonment ranging from six months to five years.”

¹⁶ It is also noteworthy that the prescribed penalty is twice as severe as the corresponding criminal provisions in the legal systems of the successor republics of the former SFRY.

former Yugoslavia (Serbia, Bosnia and Herzegovina, Croatia, Slovenia, North Macedonia, and Montenegro) have legal systems that, to varying degrees, align with international standards, although there remains room for improvement. It should not be overlooked that these states inherited a notably well-developed legal framework for regulating hate speech from the legislation of the former SFRY. However, the most pressing issue is the frequent normalization and legitimization of hate speech by state actors, which in turn influences judicial decision-making in hate speech-related cases and undermines institutional capacity to combat online hate speech effectively.

Serbia

The Republic of Serbia is the legal successor of the former Yugoslavia and the largest of its former constituent republics. Although it is not a member of the European Union, Serbia is a member of the Council of Europe, which significantly influences its normative response to hate speech. As a member state, Serbia is bound by the principles and provisions of the ECHR, particularly those relating to the protection of freedom of expression and the prohibition of hate speech. This framework is further shaped by the rulings of the ECtHR, which has developed substantial jurisprudence on hate speech. In this regard, the provision of Article 18, Paragraph 3 of the Constitution of Serbia¹⁷ This is significant, as it stipulates that the provisions on human and minority rights shall be interpreted in favor of advancing the values of a democratic society, in accordance with applicable international standards of human and minority rights, as well as the practice of international institutions that oversee their implementation.

In the legal system of the Republic of Serbia, hate speech is primarily regulated through several key legal instruments, each addressing different aspects of the issue. The Constitution of the Republic of Serbia, in its Articles 21 and 49, guarantees the fundamental right to freedom of expression but provides for its limitation in cases where it undermines public order, the rights of others, or the values of a democratic society.

¹⁷ *Constitution of the Republic of Serbia*, Official Gazette of the Republic of Serbia, Nos. 98/2006 and 115/2021.

Based on the fact that hate speech is criminalized in various ways in most modern legal systems, the primary response to hate speech is typically realized through the criminal law mechanism. Given the previously presented conceptualization of the term hate speech, we consider that the criminal offenses most directly opposing hate speech are prescribed in Articles 317 and 387 of the Criminal Code.¹⁸ because in both cases, the *actus reus* of the offense consists in inciting or fanning hatred.¹⁹

An important general feature of Serbian criminal legislation is that if a criminal offense is committed out of hatred based on race, religion, national or ethnic origin, sex, sexual orientation, or gender identity of another person, such a circumstance must be considered by the courts as an aggravating factor in sentencing, unless this motive is already an element of the criminal offense itself, in order to avoid the impermissible double assessment of the same circumstance.²⁰

The Criminal Code of Serbia explicitly criminalizes actions that incite hatred, as outlined in Article 317, which prohibits the incitement and

¹⁸ Criminal Code of the Republic of Serbia, *Official Gazette of the RS*, Nos. 85/2005, 88/2005 – corr., 107/2005 – corr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016, 35/2019, and 94/2024.

¹⁹ In addition to the above-mentioned offenses, there exists a range of other criminal provisions aimed at protecting honor and reputation, as well as the freedoms and rights of individuals and citizens, whose protected legal object may also be harmed or endangered through the expression of hate speech.

²⁰ Art. 54a of the Criminal Code of the Republic of Serbia.

exacerbation²¹ of national, racial, and religious²² hatred among nations or ethnic communities living in Serbia.^{23,24}

For such acts, the law prescribes a penalty of imprisonment from six months to five years. The specificity of this incrimination lies in the fact that the passive subject of the offense is the nations and ethnic communities (which should also be understood to include national minorities)²⁵ living in Serbia. This implies that nations and ethnic communities not officially recorded in the population census as residing in Serbia cannot be considered the passive subjects of this criminal offense. Consequently, even if all other elements of the offense are present, it will not be regarded as a criminal act in relation to those communities, since they do not fall within the scope of legal protection provided by this incrimination.

²¹ The relevant incrimination does not explicitly require that expressions amounting to incitement or exacerbation of hatred be made publicly, as is the case with corresponding provisions in the criminal legislation of Croatia, Bosnia and Herzegovina, or Montenegro. However, it is to be understood that such expressions, by their very nature, are communicated in a manner that places them outside the private sphere

²² Although the title of the offense explicitly mentions it, the legal description fails to list religious groups as potential passive subjects of the act, despite the fact that religious affiliation is not necessarily tied to ethnic or national identity.

²³ The Republic of Serbia is a multi-ethnic country, home to a diverse array of nations and ethnic communities. The largest ethnic group in the country is the Serbs, who comprise more than 80% of the population. Alongside the Serbs, several minority communities contribute to the ethnic diversity of Serbia. These include the Hungarians, primarily located in the Vojvodina region, particularly in the Banat area, and the Bosniaks, who predominantly reside in the southeastern part of the country, particularly in the Raška region. Croats, although a smaller group, are also present in Vojvodina and certain central regions of Serbia. Other notable ethnic groups in Serbia include the Albanians, who are concentrated in the Preševo Valley and in the southern part of Serbia, specifically in the autonomous province of Kosovo, as well as the Roma, a significant community present in urban areas across the country. Additionally, there are smaller communities of Montenegrins, Macedonians, Slovaks, Rusyns, Bulgarians, Russians, and Ukrainians, with the majority of these groups residing in Vojvodina or southeastern Serbia. In addition to these, Serbia is home to other smaller ethnic communities, such as Czechs, Italians, Jews, Arabs, and others, all of which contribute to the country's multicultural makeup.

²⁴ Incitement refers to any activity aimed at generating ethnic, racial, or religious hatred or intolerance—implying that such hatred or intolerance did not previously exist among the peoples or ethnic communities living in Serbia. In contrast, ‘inflaming’ denotes activities that intensify or deepen pre-existing hatred or intolerance, suggesting that animosity or hostility already existed, albeit in a latent or lower-intensity form, prior to the act.

²⁵ For a more detailed explanation, see Stojanović, Z. (2022). *Commentary on the Criminal Code*. Službeni glasnik, p. 998.

Given that this criminal offense is classified under the group of crimes against the constitutional order and security of the Republic of Serbia, it follows that if the act is directed solely at an individual with the intention of causing personal harm, the offense in question will not be constituted. In other words, the criminal liability under Article 317 arises only when the act is aimed at inciting hatred against a collective, specifically a nation or ethnic community, rather than targeting a person as an individual.²⁶ The dominant interpretation in judicial practice holds that the offense is complete once the conduct has the potential to incite or inflame hatred or intolerance (abstract danger), regardless of whether such consequences actually occur (Borka, 2024, p. 157).

There are also qualified forms of this criminal offense, which depend either on the manner of commission, such as through coercion, abuse, or threats to personal security, or on the status of the perpetrator, particularly when the act is committed through the abuse of official position or authority.

The criminal offense of racial and other forms of discrimination,²⁷ as defined in Article 387 of the Criminal Code of the Republic of Serbia, is

²⁶ Judgment of the Court of Appeals in Belgrade under the case number Kž1 250/14.

²⁷ „Whoever on grounds of race, colour, religion, nationality, ethnic origin or other personal characteristic violates fundamental human rights and freedoms guaranteed by universally accepted rules of international law and international treaties ratified by Serbia, shall be punished with imprisonment of six months to five years.

The penalty specified in paragraph 1 of this Article shall be imposed on whoever persecutes organisations or individuals due to their commitment for equality of people.

Whoever propagates ideas of superiority of one race over another or propagates racial intolerance or instigates racial discrimination, shall be punished with imprisonment of three months to three years.

Who spreads or otherwise makes publicly available texts, images or any other representation of ideas or theories advocated or encourages hatred, discrimination or violence against any person or group of persons based on race, colour, religious affiliation, nationality, ethnic origin or other personal property, shall be punished with imprisonment of three months to three years.

Whoever publicly approves of, denies the existence or significantly impairs the gravity of genocide, crimes against humanity and war crimes committed against a group of persons or a member of the group designated on the grounds of their race, colour of skin, religion, origin, state, national or ethnic affiliation, in the manner that may lead to violence or inciting hatred towards such a group of persons or a member of such a group, where such criminal offences are determined by a final judgement of a court in Serbia or of the International Criminal Court, shall be punished with imprisonment of six months to five years.

Whoever publicly threatened that, against a person or group of persons because of a particular race, colour, religion, nationality, ethnic origin or because of other personal

aligned with the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination and the International Convention on the Suppression and Punishment of the Crime of Apartheid.²⁸ This broad model of criminalization has been further reinforced by the Council Framework Decision 2008/913/JHA of 28 November 2008,²⁹ which introduced the criminalization of public approval, denial, or gross trivialization of certain serious international crimes, such as genocide, crimes against humanity, and war crimes.

When it comes to the regulation of hate speech in other sector-specific laws, in some cases, the regulation of hate speech is done in a rather procedural manner, with hate speech generally prohibited without specifying criminal or civil liability. For example, the Law on Public Information and Media³⁰ prohibits hate speech but does not foresee liability for media editors or journalists if they violate this prohibition. In contrast, the Law on Electronic Media³¹ provides for misdemeanor liability for violations of the rules prohibiting hate speech. At the same time, the regulator may impose protective measures on broadcasters that air content constituting hate speech.³²

property, committed a criminal offence punishable with imprisonment of four and more years, shall be punished with imprisonment of three months to three years.”

²⁸ International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination, adopted 21 December 1965, entered into force 4 January 1969, 660 UNTS 195.

²⁹ Council Framework Decision 2008/913/JHA of 28 November 2008 on combating certain forms and expressions of racism and xenophobia by means of criminal law, *Official Journal of the European Union*, L 328, 6.12.2008.

³⁰ Law on Public Information and Media, *Official Gazette of the RS*, Nos. 83/2014, 58/2015, 12/2016 – authentic interpretation, 54/2019, 52/2021, and 92/2023.

³¹ Law on Electronic Media, *Official Gazette of the RS*, Nos. 83/2014, 6/2016 – authentic interpretation, 129/2021, and 92/2023.

³² In addition to the mentioned laws, other legal acts in Serbia also contain provisions aimed at combating hate speech. For instance, the Law on the Prohibition of Manifestations of Neo-Nazi and Fascist Organisations and Prohibition of the Use of Neo-Nazi and Fascist Symbols and Marks prohibits the production, dissemination, glorification, or storage of propaganda materials, symbols, or insignia that incite or spread hatred or intolerance based on citizens' affiliations, or on racial, ethnic, or religious grounds. The Law on Public Assembly, in Article 8, stipulates that assemblies may be prohibited if their purpose includes incitement to racial, ethnic, religious, or other forms of hatred, inequality, or intolerance. Similarly, the Law on Political Parties forbids political party activities that involve incitement or promotion of racial, ethnic, or religious hatred (Borka, 2024, p. 156).

Slovenia and Croatia

Both Slovenia and Croatia, as successor states of the former SFRY and current members of the European Union, have aligned their legal systems with European standards in addressing hate speech. Their approaches are grounded in international obligations, notably the ECHR, the Framework Decision 2008/913/JHA on combating certain forms and expressions of racism and xenophobia by means of criminal law, and relevant *acquis communautaire*. Nonetheless, each jurisdiction incorporates additional domestic instruments reflecting its specific legal and socio-political context.

In Slovenia, hate speech is criminalized under Article 297 of the Criminal Code,³³ which penalizes public incitement to hatred, violence, or intolerance based on national, racial, religious, or other personal grounds. This provision requires that the incitement be committed in a manner likely to disturb public order or pose a threat to public peace. A range of media and sector-specific legislation provides for supplementary civil and administrative measures, particularly in relation to media conduct and public discourse.

In one landmark and influential case,³⁴ the Supreme Court of Slovenia redefined the legal interpretation of the criminal offence of public incitement to hatred, violence, or intolerance. The Court concluded that the offender's conduct does not need to result in an immediate threat to public order; it suffices that the act is objectively capable of creating a concrete danger to public order.

As has already been established in Serbia, Slovenia took a more assertive stance toward curbing hate speech with a 2023 amendment to its Criminal Code, introducing “hate crime” as an explicit aggravating circumstance that the courts must take into account in determining the punishment when the crimes are committed with hateful or discriminatory motives (Kapelańska-Pręgowska & Pucelj, 2023).

In Croatia, hate speech is addressed under Article 325 of the Criminal Code,³⁵ which prohibits public incitement to violence or hatred against

³³ Criminal Code, Official Gazette RS, št. 50/12—official consolidated text, 6/16—corr., 54/15, 38/16, 27/17, 23/20, 91/20, 95/21, 186/21, 105/22—ZZNŠPP and 16/23.

³⁴ Vrhovno sodišče Republike Slovenije, Sodba II Kp 65803/2012.

³⁵ Criminal Code of the Republic of Croatia (Official Gazette, Nos. 125/11, 144/12, 56/15, 61/15, 101/17, 118/18, 126/19, 84/21, 114/22, 114/23, 36/24).

groups or individuals based on race, religion, ethnicity, sexual orientation, or other grounds. Furthermore, the Criminal Code imposes stricter penalties for certain types of hate speech, such as directly and publicly inciting genocide, the crime of aggression, and terrorism, as is also the case in the legislation of other former Yugoslav republics.

In addition to criminal provisions, a range of media and sector-specific legislation imposes obligations on broadcasters and online platforms to refrain from and prevent the dissemination of hate speech.

Croatian courts have shown particular sensitivity in cases involving the legacy of war-related rhetoric. This approach is evident in the Šimunić case discussed above, where the courts underscored that expressions evoking fascist or nationalist sentiment, especially in a post-conflict society, can be lawfully restricted when they pose a risk to social cohesion and interethnic relations. In the Miljak case, the Constitutional Court upheld the convictions of the applicant, who, as the president of the Croatian Pure Party of Rights, organized a commemoration in Slunj honoring Ustaše officer Jure Francetić.

During the event, he made a speech praising the NDH, the Black Legion, and Francetić's wartime path. Following his speech, he shouted "God and Croats, for the homeland", while another person in the group shouted "ready" and performed a Nazi salute (Hlebec & Gardašević, 2021, p. 23). The court ruled that his actions publicly promoted unacceptable political messages, incited the crowd to disrupt public order, and encouraged hostile behavior, violating public peace.³⁶

While both Slovenia and Croatia maintain a dual-track approach, combining criminal sanctions with civil and regulatory mechanisms, their legislative design reflects contextual nuances. Slovenian law places particular emphasis on the condition that hate speech must endanger public order and peace. In contrast, Croatian law includes broader criteria and integrates post-conflict sensitivities more directly into interpretation and enforcement.

³⁶ The decision of the Constitutional Court of the Republic of Croatia, U-III-1296/2016, dated May 25, 2016

North Macedonia and Montenegro

Both North Macedonia and Montenegro, as post-Yugoslav states and Council of Europe members, have adopted legal and institutional frameworks to combat hate speech, aiming to align with international standards, including the ECHR and the Framework Decision 2008/913/JHA. Although not EU members, both countries have undertaken legal harmonization as part of their respective EU accession processes.

In North Macedonia, hate speech is criminalized under Article 319 of the Criminal Code,³⁷ which penalizes incitement to national, racial, or religious hatred, discord, or intolerance.³⁸ The provision applies to acts committed through the press, broadcasting, or other public means and carries heavier penalties if committed via computer systems. Additionally, a range of media and sector-specific legislation imposes obligations on broadcasters and online platforms to refrain from and prevent the dissemination of hate speech.

In Montenegro, hate speech is addressed through Article 370 of the Criminal Code,³⁹ which prohibits the incitement to violence and hatred based on nationality, race, religion, or ethnic affiliation. The *actus reus* under this criminal provision is defined more narrowly than in the observed

³⁷ Criminal Code of the Republic of North Macedonia (Official Gazette of the Republic of Macedonia, Nos. 37/96, 80/99, 4/02, 43/03, 19/04, 81/05, 60/06, 73/06, 7/08, 139/08, 114/09, 51/11, 135/11, 185/11, 142/12, 170/13, 27/14, 199/14, 226/15, 97/17, 248/18, 198/18, etc.).

³⁸ The Criminal Code of North Macedonia currently does not recognize hate- or bias-motivated offenses as distinct criminal acts, nor are they classified as qualified forms of basic offenses carrying stricter criminal sanctions, or as aggravating or enhancing circumstances explicitly tied to the motive of the perpetrator. The introduction of hate crimes into Macedonian criminal legislation began with the 2009 amendments to the Criminal Code, which established a general sentencing provision in Article 39, paragraph 5. This provision obliges courts to take into account certain motives of bias and discrimination based on the victim's membership in a particular social group when determining sanctions. Specifically, Article 39(5) unequivocally stipulates that, in sentencing, courts shall give special consideration to whether the offense was committed against an individual, a group of individuals, or property, directly or indirectly, due to their sex, race, skin color, gender, membership in a marginalized group, ethnic origin, language, nationality, social origin, religion or belief, other types of belief, education, political affiliation, personal or social status, mental or physical disability, age, family or marital status, property status, health condition, or any other ground established by law or ratified international treaty (Nicević & Dečković, 2024).

³⁹ Criminal Code of Montenegro (Official Gazette of the Republic of Montenegro, Nos. 70/2003, 13/2004 – corr. and 47/2006, and Official Gazette of Montenegro, Nos. 40/2008, 25/2010, 32/2011, 64/2011 – other law, 40/2013, 56/2013 – corr., 14/2015, 42/2015, 58/2015 – other law, 44/2017, 49/2018, and 3/2020).

comparative jurisdictions, as it pertains solely to incitement (a term that may semantically encompass both provocation and instigation) of violence and hatred, but not of intolerance or discord. Similar to North Macedonia, the law includes enhanced sanctions if the act is committed through the media or public gatherings. Complementary regulations can be found in sector-specific legislation that prohibits the dissemination of hate speech in print, broadcast, and digital formats.

There are examples in Montenegrin case law where the courts have demonstrated a readiness to sanction hate speech, particularly in politically or ethnically sensitive contexts. A notable example includes the 2019 case before the Basic Court in Podgorica,⁴⁰ in which a journalist was fined for using pejorative language targeting a religious group. The court reasoned that journalistic freedom does not extend to speech that incites hatred or undermines social cohesion. The Constitutional Court of Montenegro, invoking Article 47 of the Constitution, has affirmed that freedom of expression may be restricted to protect the rights of others, including protection against hate speech.

Both jurisdictions rely on a combination of criminal law, anti-discrimination frameworks, and media regulation to address hate speech. While North Macedonia emphasizes the protection of interethnic relations in a multiethnic society, Montenegro's approach reflects its sensitivity to tensions between religious and national identities. In both cases, the balance between free expression and social cohesion is framed within the broader post-conflict and transitional context of the region.

Bosnia and Herzegovina (BiH)

Bosnia and Herzegovina (BiH), as a state with a uniquely complex constitutional structure stemming from the Dayton Peace Agreement,⁴¹ operates through a highly decentralized legal system composed of two entities (the Federation of BiH and Republika Srpska), the Brčko District, and multiple cantonal jurisdictions. This fragmentation extends to the criminal law domain, resulting in the coexistence of three separate criminal codes, one at the state level, and one each for the two entities, each containing its own provisions on hate speech.

⁴⁰ The decision of the Constitutional Court of Montenegro, U-III-6/2016.

⁴¹ *General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina* (signed 14 December 1995, entered into force 14 December 1995) 35 ILM 75 (1996).

At the state level, hate speech is regulated under Article 145a of the Criminal Code of BiH,⁴² which criminalizes incitement to national, racial, and religious hatred, discord, or hostility among the constituent peoples and others. This provision is generally reserved for acts that cross entity borders or threaten the sovereignty and integrity of the state.⁴³ In addition to criminal law, sector-specific legislation also prohibits the dissemination of hate speech in print, broadcast, and digital formats.

The multiconfessional and multiethnic character of BiH, enshrined in the Constitution through the recognition of Bosniaks, Croats, and Serbs as constituent peoples, makes the legal and social regulation of hate speech exceptionally sensitive. Public discourse is often shaped by the legacy of the 1990s conflict, with religious and ethnic identity deeply intertwined with political representation and social narratives. Consequently, hate speech often emerges in political rhetoric, media, and online platforms, targeting groups along ethnic or religious lines.

One illustrative case is *Smajić v. BiH*,⁴⁴ adjudicated at all domestic levels and ultimately before the European Court of Human Rights, where a Bosnian lawyer was convicted for online incitement of national and religious hatred. The domestic courts upheld the conviction, emphasizing the public nature of internet communication and the potential to disrupt interethnic relations. The ECtHR confirmed that the conviction did not violate Article 10 of the ECHR, reinforcing the principle that speech threatening post-conflict reconciliation may be legitimately restricted.

In summary, while BiH has incorporated international standards on hate speech into its legislation, the institutional fragmentation, combined with deep-rooted ethno-religious sensitivities, presents enduring challenges in ensuring consistent, depoliticized, and effective enforcement of anti-hate speech norms.

⁴² Criminal Code of Bosnia and Herzegovina (*Official Gazette of BiH*, No. 3/2003, as amended by Nos. 32/2003 – corr., 37/2003, 54/2004, 61/2004, 30/2005, 53/2006, 55/2006, 8/2010, 47/2014, 22/2015, 40/2015, 35/2018, 46/2021, 31/2023 and 47/2023).

⁴³ In the Federation of BiH, hate speech is addressed under Article 163 of the Criminal Code, while the Criminal Code of Republika Srpska contains a similar provision under Article 359. Both criminalize public incitement to hatred, discord, or intolerance on national, racial, or religious grounds. The Brčko District also mirrors these standards in its own criminal code (Article 160). However, there is no unified judicial practice or prosecutorial policy across the entities, which has led to inconsistent enforcement and divergent interpretations of what constitutes hate speech.

⁴⁴ *Smajić v. BiH*, 48657/16.

Conclusion

Even decades after the end of the Yugoslav conflicts, hate speech remains deeply embedded in political discourse across the former Yugoslav republics. The wars of the 1990s appear to have profoundly shaped the dominant narrative of hate speech in the region. However, this does not mean that other protected grounds are not also frequently encountered in the context of hate speech narratives. A key feature of the local context is that such discourse is largely initiated and fueled by political elites, who exploit divisive rhetoric to construct a putative enemy. In doing so, they govern through fear, emphasizing the need for security and protection, while manipulating public emotions for their own political gain. To that end, pro-government media outlets are often established to perpetuate this narrative continuously. Public resources often fund these outlets despite their routine violations of journalistic codes of ethics.

Following the dissolution of the SFRY, the newly formed states were not only transitioning from socialist to liberal democratic systems but also shifting from a centralized to a decentralized structure. However, they also needed to update their legal frameworks to reflect the changing political and social conditions. In terms of hate speech, it is notable that the criminal code of the former Yugoslavia already criminalized conduct that closely aligns with modern standards for criminal law responses to hate speech. Over time, through a continuous process of legal development, these new states have largely aligned their national laws with international norms in this area. Structurally, their legal systems are quite similar and generally include constitutional limits on freedom of expression. At the same time, criminal laws prohibit acts that incite or promote hatred and intolerance based on traditionally protected grounds. Additionally, media laws and various sector-specific regulations have been created to explicitly ban hate speech across different forms of public communication. However, as is often the case with efforts to fight hate speech and broader rule of law issues, the main challenge lies in implementing existing, well-crafted legal provisions. This is primarily due to the state's implicit or explicit acceptance of hate speech narratives, which leads to selective enforcement of the applicable laws.

Another important factor contributing to the current state of affairs in this field is the inadequate response of the international community, which, in some cases, has even actively complicated regional dynamics by lobbying and promoting its own political interests at the expense of truth

and genuine social reconciliation. Finally, it is important to note that among the peoples of the former Yugoslav republics, there is a significantly higher number of individuals, particularly within the younger population, who are immune to the narrative of hate speech or who are increasingly freeing themselves from its effects. This provides optimism that the situation regarding hate speech, fueled by the wartime events of the 1990s in the former Yugoslav space, will continue to improve at an accelerated pace.

Acknowledgement

This paper represents the result of the author's engagement following the Working Plan and Programme of the Institute of Criminological and Sociological Research for the year 2025 (based on contract No. 451-03-136/2025-03/200039) with the Ministry of Science, Technological Development and Innovation.

References

- Abrams, F. (1992). Hate speech: The present implications of a historical dilemma. *Villanova Law Review*, 37, 743.
- Article 19. (2018). *Responding to "hate speech": Comparative overview of six EU countries*. Article 19. https://www.article19.org/wp-content/uploads/2018/03/ECA-hate-speech-compilation-report_March-2018.pdf (Accessed May 1, 2025)
- Badino, M. (2024). Putting hate speech at its place: A political-epistemological perspective. *Social Epistemology Review and Reply Collective*, 13(2), 47–55.
- Barendt, E. (2009). *Freedom of speech*. Oxford University Press.
- Barendt, E. (2019). What is the harm of hate speech? *Ethical Theory and Moral Practice*, 22, 539–553. <https://doi.org/10.1007/s10677-019-10002-0>
- Borka, A. (2024). Criminal offense of inciting national, racial, and religious hatred and intolerance. *Pravo teorija i praksa*, 41(2), 153–171. <https://doi.org/10.5937/ptp2402153B>
- Brown, A., & Sinclair, A. (2019). *The politics of hate speech laws*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315553917>
- Constitution of the Republic of Serbia, Official Gazette of the Republic of Serbia, Nos. 98/2006 and 115/2021.
- Council Framework Decision 2008/913/JHA of November 28, 2008, on combating certain forms and expressions of racism and xenophobia by means of criminal law, *Official Journal of the European Union*, L 328, 6.12.2008.

- Criminal Code of Bosnia and Herzegovina (Official Gazette of BiH, No. 3/2003, as amended by Nos. 32/2003, 37/2003, 54/2004, 61/2004, 30/2005, 53/2006, 55/2006, 8/2010, 47/2014, 22/2015, 40/2015, 35/2018, 46/2021, 31/2023, and 47/2023).
- Criminal Code of Montenegro (Official Gazette of the Republic of Montenegro, Nos. 70/2003, 13/2004, 47/2006, and Official Gazette of Montenegro, Nos. 40/2008, 25/2010, 32/2011, 64/2011, 40/2013, 56/2013, 14/2015, 42/2015, 58/2015, 44/2017, 49/2018, and 3/2020).
- Criminal Code of the Republic of Croatia (Official Gazette, Nos. 125/11, 144/12, 56/15, 61/15, 101/17, 118/18, 126/19, 84/21, 114/22, 114/23, 36/24).
- Criminal Code of the Republic of North Macedonia (Official Gazette of the Republic of Macedonia, Nos. 37/96, 80/99, 4/02, 43/03, 19/04, 81/05, 60/06, 73/06, 7/08, 139/08, 114/09, 51/11, 135/11, 185/11, 142/12, 170/13, 27/14, 199/14, 226/15, 97/17, 248/18, 198/18, etc.).
- Criminal Code of the Republic of Serbia, Official Gazette of the RS, Nos. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016, 35/2019, and 94/2024.
- Criminal Code, Official Gazette RS, Nos. 50/12 (official consolidated text), 6/16, 54/15, 38/16, 27/17, 23/20, 91/20, 95/21, 186/21, 105/22, and 16/23.
- Ćirić, J. (2006). Govor mržnje. *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, 44, 199–222.
- Ćirić, J. (2015). Genocidna namera. *Crimen*, (1), 27–45.
- Delić, N. (2016). Krivičnopravni značaj mržnje u svetlu identitetskog preobražaja Srbije. U R. Vasić & M. Polojac (Ur.), *Identitetski preobražaj Srbije, prilozi projektu 2015 – kolektivna monografija* (str. 127–154). Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Heinze, E. (2006). Viewpoint absolutism and hate speech. *Modern Law Review*, 69(4), 543–582. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2230.2006.00599.x>
- Hietanen, M., & Eddebo, J. (2023). Towards a definition of hate speech—with a focus on online contexts. *Journal of Communication Inquiry*, 47(4), 440–458. <https://doi.org/10.1177/01968599221124309>
- Hlebec, I., & Gardašević, Đ. (2021). Pravna analiza govora mržnje. *Pravnik: časopis za pravna i društvena pitanja*, 55(107), 9–35.
- Kapelańska-Pręgowska, J., & Pucelj, M. (2023). Freedom of expression and hate speech: Human rights standards and their application in Poland and Slovenia. *Laws*, 12(4), 64. <https://doi.org/10.3390/laws12040064>
- Kojić, T. (2022). Govor mržnje u sferi javnog obraćanja. U Z. Pavlović & M. Ljubičić (Ur.), *Govor mržnje* (str. 131–154). Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Law on Electronic Media, Official Gazette of the RS, Nos. 83/2014, 6/2016, 129/2021, and 92/2023.
- Law on Public Information and Media, Official Gazette of the RS, Nos. 83/2014, 58/2015, 12/2016, 54/2019, 52/2021, and 92/2023.

- Nicević, M., & Dečković, S. (2024). Hate crime in the criminal legislation of North Macedonia. *Bezbednost*, 66(1), 115–133. <https://doi.org/10.5937/bezbednost.2401115N>
- Nikolić, P. M. (2018). *Govor mržnje u internet komunikaciji u Srbiji* [Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka]. NaRDUS. https://hdl.handle.net/21.15107/rcub_nardus_10291
- Parekh, B. (2012). Is there a case for banning hate speech? In M. Herz & P. Molnár (Eds.), *The content and context of hate speech: Rethinking regulation and responses* (pp. 37–56). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139042871.006>
- Pavlović, Z. (2022). Hate speech, violence, and the dissemination of false news on the global social networking highway. In Z. Pavlović & M. Ljubičić (Eds.), *Hate speech* (pp. 155–167). Institute for Criminological and Sociological Research.
- Phillipson, G. (2015). Hate speech laws: What they should and should not try to do. *Revue générale du droit*, 13.
- Ramet, S. P. (2007). The dissolution of Yugoslavia: Competing narratives of resentment and blame. *Comparative Southeast European Studies*, 55(1), 26–69. <https://doi.org/10.1515/soeu-2007-550104>
- Rosenfeld, M. (2002). Hate speech in constitutional jurisprudence: A comparative analysis. *Cardozo Law Review*, 24, 1523. <https://doi.org/10.2139/ssrn.265939>
- Sternberg, R. J. (2003). A duplex theory of hate: Development and application to terrorism, massacres, and genocide. *Review of General Psychology*, 7(3), 299–328. <https://doi.org/10.1037/1089-2680.7.3.299>
- Stevanović, A. (2023). Analysing the hate speech within the framework of political discourse. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 42(1), 63–80. <https://doi.org/10.47152/ziksi2023014>
- Stojanović, Z. (2022). *Commentary on the Criminal Code*. Službeni glasnik.
- Thompson, M. (1996). Forging war: The media in Serbia, Croatia & Bosnia-Herzegovina. *Canadian Journal of Communication*, 21(1), 150. <https://doi.org/10.22230/cjc.1996v21n1a934>
- Van Dijk, T. A. (1997). What is political discourse analysis? *Belgian Journal of Linguistics*, 11(1), 11–52. <https://doi.org/10.1075/bjl.11.03dij>
- Vuković, S. (2009). *The ethics of Western media: Anti-Serb propaganda in the 1990s*. Novi Sad–Sremski Karlovci.

Court decisions

- Brandenburg v. Ohio 395 U.S. 444.
- Constitutional Court of Montenegro, U-III-6/2016.
- Constitutional Court of the Republic of Croatia, U-III-1296/2016, dated May 25, 2016.
- Delfi AS v. Estonia (ECtHR), 64569/09.
- Josip Šimunić v. Croatia (ECtHR), 20373/17.

R. V. Keegstra 3 SCR 697, 748 (1990).
 Schenck v. US 249 US 47, 52 (1919).
 Smajić v. BiH (ECtHR), 48657/16.
 Theophanous v. Herald Weekly Times Ltd (1994) 182 CLR 104, 124, HC of A
 Vrhovno sodišče Republike Slovenije, Sodba II Kp 65803/2012
 Judgment of the Court of Appeals in Belgrade under the case number Kž1 250/14.

Govor mržnje i politički diskurs u zemljama bivše Jugoslavije: Komparativna pravna analiza*

Aleksandar Stevanović

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, Srbija

Cilj rada je kritička analiza pravnog regulisanja govora mržnje u kontekstu političkog diskursa na prostoru bivše Jugoslavije. Poseban fokus usmeren je ka dva međusobno povezana aspekta i to konceptualne i normative osnove pojma govora mržnje, kao i uporedni pregled zakonodavnih okvira i sudske prakse u odabranim zakonodavstvima. U prvom delu rada izvršena je normativna i teorijska analiza posmatranih pitanja radi obuhvatnijeg sagledavanja pravnih i teorijskih temelja govora mržnje i političkog izražavanja uopšte. Polazeći od međunarodnih pravno-političkih instrumenata za zaštitu ljudskih prava, relevantne sudske prakse i značajnih doktrinarnih stavova, u ovom delu rada se izlaže o pojmovnim određenjima i suštinskim karakteristikama govora mržnje. Posebna pažnja posvećena je svojevrsnoj normativnoj tenziji između zaštite političkog diskursa, koji se smatra osnovom demokratskog društva, te pravnih ograničenja usmerenih na zaštitu pojedinaca i grupa od podsticanja diskriminacije, neprijateljstva odnosno nasilja. Analiza je, takođe, upravljena i na problematiku razlikovanja govora mržnje od kontroverznog ili uvredljivog, ali pravno dopuštenog političkog izražavanja, naročito kada je reč o osetljivim temama poput etniciteta, religije ili kolektivnog sećanja na istorijske događaje. U drugom delu rada se daje pravno komparativni prikaz načina na koje se zemlje bivše Jugoslavije uredile pitanje

* Predloženo citiranje: Stevanović, A. (2025). Hate Speech and Political Discourse in the Countries of the Former Yugoslavia: A Comparative Legal Analysis. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 44(1–2), 109–138. <https://doi.org/10.47152/zikisi2025126>

©2025 by authors

This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0).

zabrane govora mržnje. Iako su načelno posmatrane države to pitanje regulisale u skladu sa međunarodnim standardima, a naročito onim uspostavljenim u okviru Saveta Evrope, primećuje se različit pristup sudova u pogledu tumačenja i primene odredbi koje se odnose na govor mržnje. Slovenija i Hrvatska, kao članice EU, manje-više su uskladile svoju regulativu sa tzv. *acquis communautaire*, ali su i druge posmatrane države usled procesa pridruživanja EU na tragu takvog načina kreiranja pravnog okvira koji se odnosi na govor mržnje. Stoga, razmotreni su zajednički elementi i specifičnosti predmetnih jurisdikcija kako bi se identifikovali obrasci postupanja, nedoslednosti i moguće najbolje prakse. Posebna pažnja posvećena je pojavama govora mržnje koje su oblikovane etno-političkim sukobima i ratnim narativima devedesetih godina prošlog veka, a koji i dalje snažno utiču na savremeni politički diskurs na prostoru bivše Jugoslavije. Osnovni cilj istraživanja jeste razvijanje analitički utemeljenih kriterijuma za razlikovanje govora mržnje od političkog izražavanja, uz uvažavanje specifičnih izazova postkonfliktnih i tranzicionih društava na prostoru bivše Jugoslavije.

KLJUČNE REČI: govor mržnje / politički diskurs / sloboda izražavanja / zemlje bivše Jugoslavije / informisano društvo

PRIMLJENO: 27.08.2025.
REVIDIRANO: 14.09.2025.
PRIHVACENO: 23.09.2025.

Evolutionary Behavioral Ecology and Psychopathy*

Autor: Janko Međedović

Poznati izdavač *Springer* je tokom 2023. godine objavio novu knjigu autora Janka Međedovića pod nazivom *Evolutionary Behavioral Ecology and Psychopathy* (srp. „Evolucionna bihejvioralna ekologija i psihopatija“). Knjiga je pisana na engleskom jeziku, sastoji se od 184 strane i podeljena je u dva veća dela, sa ukupno osam poglavlja (ISBN 978-3-031-32885-5).

Ova monografija pisana je kao uvod o oblast bihejvioralne ekologije sa ciljem, pre svega, da napravi pregled osnovnih koncepata i istraživačkih stanovišta, a onda i da psihopatiju kao jednu od važnih bihejvioralnih karakteristika posmatra upravo kroz okvir ljudske bihejvioralne ekologije (LjBE).

Autor prvi deo knjige započinje ličnom perspektivom na razvoj i značaj LjBE, postavljajući temeljnu filozofsku i metodološku pozadinu svog pristupa. Dalje uvodi čitaoca u ključne pojmove evolucione biološke teorije – evolucija, adaptacije, adaptivna vrednost (eng. *fitness*), evolucionarni kompromisi (eng. *trade-off*), te kako se oni primenjuju na čoveka kroz različite teorijske pristupe, poput teorije životne istorije (eng. *Life history theory*), odnosno Pace-of-Life Syndrome-a (PoLS). Posebno se bavi evolutivnom analizom porodičnih odnosa: roditeljskog ulaganja i brige o deci, ulozi koje imaju babe i dede, interakcije roditelj-potomak i dr. U posebnom delu, pravi distinkciju i kritički razmatra odnose između LjBE i srodnih disciplina, posebno evolucione psihologije argumentujući manjkavosti njenih pojedinih teorijskih i metodoloških pristupa. Na kraju ovog dela, objašnjava se novi pristup analize podataka prikupljenih kroz studije u ovoj oblasti. U pitanju je analiza mreža (eng. *network approach*) nasuprot prethodno razvijanog pristupa – modelovanja životne istorije, ističući da se strategije ponašanja ne razvijaju linearno, već kao međusobno

* Međedović, J. (2023). *Evolutionary behavioral ecology and psychopathy*. Springer. ISBN 978-3-031-32885-5. <https://doi.org/10.1007/978-3-031-32886-2>

povezani skup osobina koje utiču jedna na drugu. Ovaj pristup omogućava složenije razumevanje odnosa između psihopatije, reproduktivnog ponašanja i životnih strategija, prikazujući ih kao dinamičnu mrežu adaptivnih odgovora.

Druga polovina knjige opisuje empirijsko istraživanje psihopatije u evoluciono-ekološkom kontekstu, sa ciljem da ispita kompromise između adaptivne vrednosti i dugovečnosti kod psihopatije, interagujuće fenotipove u okviru psihopatije, kao i roditeljske efekte povezane sa psihopatijom. Ovaj deo sadrži diskusiju nalaza istraživanja, koja je zasnovana na više teorijskih koncepata opisanih u prvom delu knjige. Posebno je značajno to što se psihopatija ne posmatra kao klinička devijacija, već se analizira kroz moguće adaptivne funkcije. Time se otvara prostor za razumevanje psihopatije ne samo kao poremećaja, već i kao potencijalno funkcionalnog odgovora na specifične sredinske okolnosti.

Stil pisanja korišćen u ovoj knjizi je veoma jasan i razumljiv i čitaocu koji nema značajno predznanje iz oblasti. Knjiga je koherentna, precizna i akademski dosledna. Autor izbegava senzacionalizam u prikazu psihopatije i umesto toga insistira na teorijski utemeljenom i kritički promišljenom razumevanju. Jezik je naučni, ali bez suvišnih stručnih izraza, što čini tekst pogodnim za širu (akademska) publiku. „Sistem levka” uvodi čitaocu u priču krećući od opštijih pojmova, šire poznatih, nadalje ka konkretnom pomažući da se jedna ličnosna karakteristika poput psihopatije razume u širem teorijskom okviru.

Zbog svega toga, ova knjiga može se koristiti kao udžbenik, u nastavi, dok istovremeno može biti izuzetno korisna istraživačima koji tragaju za sistematičnim pregledom literature i novim nalazima u ovoj oblasti. Kako LjBE predstavlja izuzetno interdisciplinarno polje, ova knjiga mogla bi biti od koristi i istraživačima koji se njome već bave, kao na primer biologima ili antropolozima, na način da se upoznaju sa time kako psihološka istraživanja mogu dati doprinos u ovom naučnom polju.

Tekstu bi se moglo zameriti to što prikazani nalazi o psihopatiji u velikoj meri predstavljaju istraživačke rezultate samog autora i njegovih saradnika. Ipak istovremeno je očigledna korist u tome što na jednom mestu predočava nove najrelevantnije rezultate. Štaviše, prednost knjige ogleda se i u povezivanju nalaza različitih studija, čime se na strog naučni način povezuju empirija i teorija.

Sveukupno, *Evolutionary Behavioral Ecology and Psychopathy* prepoznata je u akademskoj javnosti kao originalno delo koje pomera granice u razumevanju psihopatije i nudi nove pravce istraživanja. I pored određenih ograničenja, knjiga uspeva da otvori dijalog između različitih disciplina i da ohrabri ovakav način primene koncepata evolutivne teorije na kompleksna psihološka stanja. Ova monografija predstavlja značajan doprinos, kako LjBE i evolucionoj psihologiji, tako i čitavom polju istraživanja individualnih razlika.

Svetlana Pavlović *

* Korespondencija: pavlovic.sc@gmail.com, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, Srbija. ORCID <https://orcid.org/0000-0001-7790-2692>

Predloženo citiranje: Pavlović, S. (2025). *Evolutionary Behavioral Ecology and Psychopathy* (prikaz knjige). *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 44(1–2), 139–141.

©2025 by authors

This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0).

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

343+316

ZBORNİK Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja = Journal of the Institute of
Criminological and Sociological Research / glavna i odgovorna urednica Milena Milićević. -
God. 1, br. 1 (1972)- . - Beograd : Institut za kriminološkai sociološka istraživanja, 1972-
(Beograd : Birograf Comp). - 24 cm

Tri puta godišnje.

ISSN 0350-2694 = Zbornik Instituta za kriminološka
i sociološka istraživanja

COBISS.SR-ID 5474306